

Ahmed b. Ahmezi ve Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh Adlı Manzûm Tefsiri

Ahmed b. Ahmezi and His Verse Commentary on the Book Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh

Mehmet Altın*

Öz

İslâm âlimleri, Hz. Peygamber döneminden itibaren Kur'an'ı anlama ve yorumlama amacıyla çeşitli tefsir yöntemleri geliştirmişlerdir. Bu süreçte ortaya konan eserler, İslâm ilim geleneğinde zengin bir tefsir literatürünün oluşmasına katkı sağlamıştır. Müfessirlerin eserlerinde görülen farklılıklar, onların dünya görüşleri, kültürel birikimleri ve yaşadıkları dönemin etkisiyle şekillenmiştir. Her müfessir, uzmanlaştığı ilim dalını tefsirine yansıtarak özgün yaklaşımlar geliştirmiştir. Örneğin dilbilim alanındaki hâkimiyetiyle tanınan bazı müfessirler, dil bilgisi ve kelimelerin i'rabına özel önem verirken; fıkıh alanında uzmanlaşanlar, fikhî meselelere geniş yer ayırmış, bir kısmı da kıssalara ve rivâyetlere ağırlık vermiştir. Bunun yanı sıra bazı âlimler “mühmele sanatı”nı tefsir alanına uygulayarak sadece noktasız harflerle tefsir yazma gibi farklı bir yöntem benimsemişlerdir. Ayrıca şiirle ilgilenen bazı âlimlerin gayretleriyle manzûm tarzda tefsirle ilgili eserler de yazılmıştır. Bu çerçevede kıraat, tecvid, Kur'an ilimleri, garîbu'l-Kur'an ve tefsir ile ilgili manzûm eserler ortaya konmuştur. Manzûm tarzda tefsir yazan âlimlerden birisi de Ahmed b. Ahmezi'dir (ö. 1968). Onun '*Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh*' adlı manzûm tefsiri, Afrika'da yazılan ilk manzûm tefsir olması ve büyük ilgi görmüş olması bakımından önem arz etmektedir. *Recez* vezniyle yazılmış olan bu tefsir, Kur'an-ı Kerim'in bütün sûrelerini kapsamakta olup 8.300 beyitten oluşmaktadır. Müellif, insanların Kur'an'ın anlamından uzaklaştığını gözlemlediği için bu eserini kaleme aldığını ifade etmiştir. Eserin birçok yazma (mahtût) ve basılı (matbu) nüshası bulunmakta olup aynı zamanda Arap dünyasında üzerinde çeşitli akademik çalışmalar yapılmıştır. İbn Ahmezi, yöntem olarak her âyeti sırasıyla tefsir etme yoluna gitmemiş; bunun yerine, açıklama ihtiyacı gördüğü âyetleri tefsir etmeyi tercih etmiştir. Eserinde filolojik tahlillere özel bir önem vererek müphem ifadeleri açıklamaya ve dil bilgisi ile i'rab konularında bilgi sunmaya çalışmıştır. Manzûm bir eser olması nedeniyle ilmi konuların nazımla anlatılması zor olsa da Ahmezi, rivâyet ve dirâyet tefsiri yöntemlerini birlikte kullanarak Kur'an'ı Kur'an'la, sünnetle, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle tefsir etmeye çalışmış, ayrıca sebeb-i nüzûl ve nesh gibi konulara da değinmeye özen göstermiştir. Özelliklerini özetlediğimiz *Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh* adlı manzûm tefsir, çalışmamızın

Değerlendirme / Evaluation

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik uygulamasıyla değerlendirilmiştir. / This article is subject to double-blind peer-review evaluation by at least two reviewers.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Nevşehir Hacı Bektaş Veli University.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while

carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Altın).

Yapay Zeka Etik Beyanı / Artificial Intelligence Ethical Statement

Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını, bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir. / The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Lisans Bilgisi / Liscence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Bitlis Eren University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, Bitlis, Türkiye
mehmet_altin13@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4441-0821>

Atıf / Citation: Altın, Mehmet. "Ahmed b. Ahmezi ve Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh Adlı Manzûm Tefsiri". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 8/1 (Temmuz/July 2025), 45-65, <https://doi.org/10.54122/umde.1669435>

temel inceleme nesnesini oluşturmaktadır. Yapılan ön araştırmalar neticesinde söz konusu eser üzerine Türkiye'de herhangi bir akademik çalışmanın henüz gerçekleştirilmediği tespit edilmiştir. Arap dünyasında ise esere dair bazı tahkik çalışmaları bulunmakla birlikte, bu çalışmaların yalnızca eserin neşriyle sınırlı kaldığı ve metot çözümlemesi, içerik değerlendirmesi ve literatür taraması gibi hususlarda yetersiz kaldığı gözlemlenmiştir. Bu bağlamda çalışmamız söz konusu tefsirin incelenmesini hedefleyerek eserin özgün niteliklerini ve İslâmi ilimler geleneğindeki konumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece İslâm tefsir geleneğinde yeterince ele alınmamış olan manzûm tefsir türüne özgün bir akademik katkı sunulması hedeflenmektedir. Çalışmanın yöntemi, metin incelemesi ve literatür taraması esas alınarak belirlenmiştir. Eserin içeriği, müellifin yaklaşımı, benimsediği tefsir yöntemi ve ele aldığı konular sistematik biçimde analiz edilecektir. Bu inceleme gerçekleştirilirken örneklem metodu dâhilinde ilgili konuların yalnızca bir veya iki âyet örneği üzerinden başlıklar altında irdelenmesine özen gösterilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Manzûm Tefsir, Nazım, Merâkî'l-evvâh, İbn Ahmezi.

Abstract

Since the time of the Prophet Muhammad, Islamic scholars have developed various methods of *tafsir* (Qur'anic exegesis) with the aim of understanding and interpreting the Qur'an. The works produced throughout this process have significantly contributed to the formation of a rich exegetical tradition within the broader framework of Islamic scholarship. The differences observed among the works of various *mufasssirin* (exegetes) have largely been shaped by their individual worldviews, cultural backgrounds, and the historical contexts in which they lived. Each exegete brought a unique approach to *tafsir* by incorporating the methodologies and perspectives of the specific disciplines in which they had expertise. For instance, those renowned for their command of linguistics placed particular emphasis on grammatical analysis and the *i'râb* (syntactic parsing) of words; scholars trained in jurisprudence devoted considerable attention to legal matters, while others focused on Qur'anic narratives and transmitted reports (*riwâiyât*). Additionally, some scholars employed unconventional methods in their *tafsir*, such as incorporating the art of *muhmalah*-a technique involving the exclusive use of dotless letters in their writings. Some scholars with an interest in poetry also produced works related to *tafsir* in verse form. Within this framework, metrical works emerged concerning *qirâ'ât* (recitations), *tajwid* (rules of recitation), the sciences of the Qur'an, *gharib al-Qur'an* (rare words in the Qur'an), and *tafsir* itself. One of the scholars who engaged in writing *tafsir* in verse was Ahmed b. Ahmezi. His metrical *tafsir* titled '*Marâkî al-avvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh*' holds significance as the first *tafsir* written in verse in Africa and for having garnered considerable interest. This work is a metrical *tafsir* composed by Ahmed b. Ahmezi in the *rajaz* meter. Encompassing all the *sûrahs* of the Holy Qur'an, it consists of 8,300 couplets. The author stated that he penned this work due to his observation of people's estrangement from the meaning of the Qur'an. The work exists in numerous manuscript (*makhtût*) and printed (*matbû*) copies, and various academic studies have also been conducted on it. Ibn Ahmezi, in terms of methodology, did not proceed by interpreting every verse sequentially; instead, he opted to interpret the verses he deemed in need of explanation. In his work, he placed particular emphasis on philological analyses, endeavoring to clarify ambiguous expressions and provide information on grammar and *i'râb* (grammatical inflection). Despite the inherent difficulty of conveying scholarly subjects in verse form, Ahmezi employed both *riwâyah* (transmission-based) and *dirâyah* (reason-based) methodologies of *tafsir* in conjunction, striving to interpret the Qur'an with the Qur'an, the Sunnah, and the sayings of the Companions (*şahâbah*) and the Successors (*tâbi'in*). Furthermore, he took care to address topics such as *asbâb al-nuzûl* (occasions of revelation) and *naskh* (abrogation). The verse exegesis named *Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh*, whose characteristics we summarized, constitutes the main object of our study. As a result of the preliminary research, it has been determined that no academic study has yet been conducted on the work in question in Türkiye. Although there are some critical studies on the work in the Arab world, it has been observed that these studies are limited to the publication of the work and are insufficient in terms of method analysis, content review and comprehensive literature review. In this context, our study aims to conduct a detailed analysis of the commentary in question and to thoroughly examine the original qualities of the work and its position in the tradition of Islamic sciences. Thus, it is aimed to provide an original academic contribution to the genre of verse exegesis, which has not been sufficiently examined in the Islamic exegesis tradition. The method of the study was created based on textual analysis and literature review. The content of the work, the author's approach, the exegesis method adopted and the topics it addresses will be systematically analyzed. While conducting this review, care will be taken to examine the relevant topics under headings through only one or two verse examples within the scope of the sampling method.

Keywords: Tafsir, Poetic Tafsir, Poetry, Merâkî al-avvâh, Ibn Ahmezi.

Giriş

İslâm medeniyeti, dünya tarihinin en zengin ve kapsamlı ilmî mirasa sahiptir. İslâm âlimleri, nahiv, sarf, meânî, beyân gibi dil bilimlerinden tefsir, hadis, kıraat gibi dinî ilimlere; kelâm, fıkıh, fıkıh usulü, ferâiz gibi şer'î disiplinlerden tasavvuf, mantık, felsefe gibi aklî ve irfanî ilimlere; tarih, coğrafya, matematik, tıp, astronomi ve biyoloji gibi müspet bilimlere kadar hemen hemen her alanda sayısız eser ortaya koymuşlardır.¹ Günümüzde kütüphaneleri dolduran binlerce yazma ve matbu eser, bu ilmî birikimin somut bir kanıtını teşkil etmektedir. Bu eserler, genellikle düzyazı (nesir) formunda kaleme alınmış olmakla birlikte bir kısım âlimler ele aldığı konuyu şiirsel bir üslupla (manzûm) ifade etmeyi tercih etmişlerdir.² İlmî eserlerin şiirsel bir formda, yani manzûm tarzda kaleme alınması geleneği, modern edebiyatta “الشعر التعليمي/esh-şî'ru't-ta'limî” yani didaktik/ öğretici şiir olarak adlandırılmaktadır. Bu edebî tür, genel anlamda insanları bilimsel, felsefî, dinî ve ahlakî açılardan eğitmeyi amaçlayan ve bu doğrultuda öğretici nitelik taşıyan bir şiir türüdür.³ İslâm dünyasında didaktik manzûmeler Emevîler'in son dönemleri ile Abbasîler'in ilk yıllarında ortaya çıkmış ve özellikle Abbasîler'in ikinci döneminde önemli bir nazım geleneği halini almıştır.⁴ Bu dönemden itibaren, çeşitli ilim ve sanat dallarında ardı ardına manzûm eserler kaleme alınmıştır. Kelâm, tasavvuf, hadis, fıkıh, tecvid, siyer, ferâiz ve tefsir gibi dinî ilimler başta olmak üzere didaktik özellik taşıyan pek çok manzûme yazılmıştır.⁵

Her alanda eser veren İslâm âlimlerinin özellikle Kur'ân-ı Kerim'i anlama ve yorumlama konusunda da büyük bir çaba sarf ettiklerini görüyoruz. Kur'ân'ın anlamını kavrayabilmek amacıyla çeşitli tefsir yöntemlerini geliştirmişler ve bu alanda birçok eser vücuda getirerek İslâm ilim geleneğinde geniş bir tefsir literatürünün oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Tarih boyunca yazılan tefsirler hem metodolojik yaklaşımlar hem de kullanılan kaynaklar açısından önemli bir çeşitlilik göstermiştir. Müfessirlerin eserlerine yansıyan bu farklılıklar, onların dünya görüşleri, yaşadıkları dönemin şartları, kültürel ve entelektüel birikimleri, yetiştikleri ilmî çevre ve İslâmî disiplinlere olan hâkimiyetleri gibi unsurlarla yakından ilişkilidir. Bu bağlamda her müfessir, kendi ilmî bakış açısı ve anlayışı doğrultusunda farklı yöntemler benimsemiş ve bu yöntemler ışığında tefsir metinlerini kaleme almıştır. Bu durum, tefsir geleneğinde hem metodolojik hem de muhteva açıdan zengin bir çeşitliliğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁶

Tefsir tarihine bakıldığında her müfessirin, uzmanlaştığı ilim dalına dair bilgi birikimini tefsirine yansıttığı görülecektir. Örneğin, nahiv ilmine hâkimiyetiyle tanınan Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Vâhidî (ö. 468/1076) ve Ebû Hayyân (ö. 745/1344) gibi âlimler, tefsirlerinde kelimelerin i'rabına ve nahiv kurallarına özel bir önem atfetmişlerdir. Sa'lebî (ö. 427/1035) gibi bazı müfessirler ise tefsirlerinde daha çok kıssalara ve rivâyetlere ağırlık vermişlerdir. Kurtubî (ö. 671/1273) gibi fıkıh alanında uzmanlaşan müfessirler ise tefsirlerinde fikhî meselelere geniş yer ayırmış, fıkıhla ilgili delilleri ve muhalif görüşlere karşı cevapları detaylı bir şekilde ele almışlardır.⁷ Bunların yanı sıra Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595) ve Mahmûd Hamza (ö. 1305/1887) gibi âlimler, “mühmele sanatı”nı⁸ tefsir alanına uygulayarak sadece noktasız harflerle tefsir yazma gibi farklı bir yöntem benimsemişlerdir. Öte yandan şiirle ilgilenen âlimlerin tefsir ilmiyle ilgili manzûm tarzda eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Bu âlimlerin gayretleri neticesinde kıraat, tecvid, Kur'ân ilimleri, garibü'l-Kur'ân ve tefsir gibi alanlarda pek çok manzûm eserler ortaya konulmuştur. Söz konusu manzûm eserler hem dil ve üslup açısından hem de içerik ve metodoloji bakımından önemli bir zenginlik sunmaktadır.

1 Ahmet Ağırakça, “İslam Medeniyeti ve Bu Medeniyetin Öncüleri”, *Lale* 1/2 (2020), 125-127; Vesile Şemşek, “İslam Medeniyetinin Temelleri ve Tarihi Gelişim Süreci”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1/45 (2020), 283-288.

2 Necattin Hanay, “Kıraat-ı Aşere'nin İmam, Râvî ve Tariklerine Dair Manzum Bir Eser İncelemesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2012), 262.

3 Ali Cevâd Gulâm-Kubra Ruvşanfıkr, “eş-Şî'ru't-ta'limî hasâisuhû ve neş'etuhu fi'l-edebî'l-'Arabî”, *Mecelletü'l-'Ulûmî'l-İnsâniyye* 14/2 (2007), 48-49; Celal Öral, *İbn Hişâm'ın Muğni'l-Lebib Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde Şiirle İstişâd* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 68-72.

4 Kadri Yıldırım, “Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Ocak 2009), 175; Fatih Yediyıldız, *Arapça Öğretiminde Nazım Geleneği ve İbn Mu'tî'nin Elfiyye'si* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2020), 88; 119.

5 Yediyıldız, *Arapça Öğretiminde Nazım Geleneği*, 60.

6 Mehmet Altın, “Mühmel Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 656.

7 Celaledin Abdurrahman Ebubekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulumi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârul-Kutubî'l-İlmiyye, ts.), 2/ 419; Mehmet Nurullah Aktaş, “Ahkâm Tefsirlerinde İstinbât Meselesi: Süyûtî'nin El-İtkân Fi İstinbâtî't-Tenzil Adlı Tefsiri Örneği”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Aralık 2023), 57-74.

8 Mühmele sanatı: Sadece noktasız harflerden oluşan kelimeleri kullanarak söz söyleme sanatıdır. (Mehmet Altın, “Mühmel Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 657.)

Manzûm tefsir alanında öne çıkan âlimlerden biri de Ahmed b. Ahmezi'dir. Ona ait olan *Merâkî'l-evvâh ilâ tedubbûri Kitâbillâh* adlı eser, özellikle Afrika'da yazılan ilk manzûm tefsir olması ve kıta genelinde ve ötesinde geniş bir okuyucu kitlesi bulması hasebiyle dikkate değer bir konuma sahiptir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu eser üzerine Türkiye'de henüz herhangi bir akademik çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Arap dünyasında ise tahkik mahiyetinde beş adet lisansüstü tez çalışması yapıldığı görülmüştür. Ancak bu çalışmalardan yalnızca Muhammed Ahmed Veled Muhammed'in 2008 yılında Karaviyyîn Üniversitesi'nde tamamladığı *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li'ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi el-Hasanî dirâse ve tahkik ve beyân li'n-nısfî's-sânî* başlıklı tezi incelenebilmiştir. Bu tez, eserin Meryem sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısmının tahkikini içermekte olup giriş bölümünde müellifin hayatı, ilmî kişiliği, eserleri ve takip edilen tahkik metodu hakkında bilgiler sunulmaktadır. Ayrıca Mahmud el-Hasanî eş-Şinkitî tarafından hazırlanan ve 2023 yılında Şam'da Dâru'l-Kalem yayınevi tarafından dört cilt halinde neşredilen bir şerh çalışmasına da ulaşılmıştır. Bu şerh çalışmasının girişinde müellifin hayatı ve eserinin kısa bir tanıtımı yapılmakta, ardından eserin tamamı nesir üslubuyla şerh edilmektedir.

Elimizdeki çalışma ise mevcut çalışmalardan farklı olarak söz konusu eserin detaylı bir analizini yaparak eserin kendine özgü niteliklerini ve İslâmî ilimler geleneğindeki konumunu incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle eserin ayrıntılı bir tetkiki gerçekleştirilecek akabinde eserin temel özellikleri analiz edilecektir. Son olarak elde edilen bulgular ışığında söz konusu eserin İslâm ilim geleneğindeki yeri ve önemi üzerine genel bir değerlendirme sunulacaktır. Böylece tefsir literatüründe nispeten az bilinen manzûm tefsir geleneğinin akademik alanda daha fazla tanınması ve bu alandaki literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir.

1. Ahmed b. Ahmezi'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

Ahmed b. Muhammed b. Ahmezi el-Hasanî el-Moritani (eş-Şinkitî), 1290/1874 yılında Moritanya'nın Trarza vilayetine bağlı Umm Teviştiye beldesinde dünyaya geldi. Köklü bir ilim ve kültür geleneğine sahip Benî Hasan kabilesine mensup âlim ve şairlerle tanınan bir aileden gelmektedir.⁹ İlk eğitimini babasının yanında tamamlayan İbn Ahmezi, küçük yaşına rağmen Kur'an-ı Kerim'i öğrenmek amacıyla dönemin önde gelen âlimlerinden Allâme Ebu Bekr b. Fetâ el-Hasaniyye'nin (ö. 1324/1907) ders halkasına katıldı ve burada Kâlûn ile Verş kiraatlerini öğrenerek icazet aldı.¹⁰ Daha sonra babasından sarf, nahiv ve fıkıh gibi dersler okudu. İlim tahsiline devam etmek amacıyla çeşitli bölgelere seyahat eden İbn Ahmezi, bu süreçte Emin b. el-Hâris eş-Şekrâvî'den (ö. 1316/1899) mantık ve beyan ilimlerini tahsil etti. Bu iki ilmi Muhammed b. Bâbâ ed-Dîmânî'den de okuyarak bu iki alanda icazet aldı ve ardından memleketine döndü. Bununla birlikte Yahya b. Ahmed et-Tendeğî'den (ö. 1345/1926) Mâlikî fıkıhını öğrenmek üzere yeniden ilim yolculuğuna çıktı.¹¹ İbn Ahmezi, 18 yaşına geldiğinde memleketine döndü. Fransa'nın bölgeyi işgal etme girişimlerinin başlaması üzerine ilim tahsiline ara vererek işgale karşı yapılan direnişe katıldı.¹²

Daha sonra babasının vefatına kadar geçen süreçte, onun medresesinde öğrencilere ders vererek eğitim faaliyetlerine katkıda bulundu. İlimde daha da derinleşmek amacıyla dönemin önde gelen âlimlerinden olan ve "zamanın Sibeveyh'i" olarak kabul edilen Yahziye b. Abdülvedud'un (ö. 1358/1940) medresesine gitti. Burada dil ve belâgat ilimlerinde uzmanlaşarak ilmî birikimini artırdı. Daha sonra kendi medresesine dönerek ilmî çalışmalarına ve mütalaalarına devam etti. Ayrıca aruz ilmini öğrenmek için Seyyid Muhammed b. Dâdâh'ın (ö. 1330/1913) medresesine gitti. Bu süreçte şiir ve edebiyat alanında da kendini geliştirerek çok yönlü bir âlim olma yolunda önemli adımlar attı.¹³

İbn Ahmezi, zâhirî ilimlerdeki derin bilgisinin ardından tasavvufa yönelerek manevî bir arayış içine girdi. Bu süreçte Kâdiriyye tarikatını araştırmaya başladı ve bu yolun önemli mürşitlerinden Şeyh Muhammed Mevlüt b. Ummî el-Etruş'in yanına gitti. Bir ay boyunca onun sohbetlerine devam ederek manevî eğitiminden geçti

9 Muhammed Seydi Muhammed Mevlay, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn bi beledi Şinkit* (Moritanya: Mektebetü'l-İmam Mâlik, 2008), 377.

10 Muhammed Ahmed Veled Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li'ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi el-Hasanî dirâse ve tahkik ve beyân li'n-nısfî's-sânî* (Fas: Karaviyyin Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2008), 25-26.

11 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li'ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 25-26.

12 Mevlay, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 380-381.

13 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li'ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 25-26.

ve nihayetinde ondan Kâdiriyye tarikatı icazetini aldı. Daha sonra ilmî ve manevî yolculuğuna devam ederek Şeyh Muhammed b. Habib er-Rahmanî'nin sohbetlerine katıldı. Onun rehberliğinde tasavvufî eğitimini sürdürdü ve bu şeyhten de icazet aldı. Ardından dönemin önde gelen birçok mutasavvıfı ziyaret ederek onların bilgi ve tecrübelerinden de istifade etti. Bu şahsiyetler arasında Şeyh Muhammed Mahfuz el-Kâdî, Şeyh el-Hadîm Ahmed es-Sengalî ve Muhammed Ennan b. el-Meallî gibi önemli isimler bulunmaktadır.¹⁴

İbn Ahmezi, sadece ilim ve tasavvuf alanında değil aynı zamanda hat sanatında da büyük maharet sahibiydi. Özellikle Kâlûn ve Verş kıraatleriyle mushaf yazdı ve bu alanda önemli bir miras bıraktı.¹⁵ Müellifimiz zâhirî ve manevî ilmî yolculuğunu tamamladıktan sonra, 1332/1913 yılında kendi medresesinde ders vermeye başladı. İlmî birikimi ve öğretme yeteneği sayesinde kısa sürede şöhreti yayıldı ve medresesi her taraftan gelen talebelerle dolup taşı. Özellikle kıraat ve tefsir ilimlerinde verdiği derslerle öne çıktı. Birçok talebe yetiştirdi. Muhammed Fâil b. Habib er-Rahman, Muhammed Abdurrahman b. Fetâ, Muhammed el-Hasan b. Habibullah ve Muhammed b. Ebân gibi isimler onun yetiştirdiği meşhur öğrencilerden sadece birkaçıdır.¹⁶

İbn Ahmezi, 10 Şevval 1387/1968 tarihinde, salı günü, Sened beldesinde 94 yaşında vefat etti. Vefatının ardından Enbitiye'de bulunan el-Ferş Kabristanlığına, anne ve babasının yanına defnedildi.¹⁷

İbn Ahmezi, farklı ilim dallarında eserler vermiş bir âlimdir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, *Şerhu Kasideti Lebîd (În takvâ Rabbenâ heyru neflin)*, *Şerhu Muallakâti Lebîd ('Afet ed-diyâru mahalluha fe-makâmuhâ)*, *Şerhu Meymete Humeyd İbn Sevr (Elâ heyemâ mimma lukiye ve-heymâ)*, *Menba'u'l-ifâde fî şerhi'r-Risâle*, *Şerh 'alâ'l-Kifâf fî'l-fıkhi'l-Mâlikî*, *Risâle fî te'kidî hakkî't-telâmîz 'ale'l-cem'iyye*, *Fetâvâ fî ş-şây*, *Şerh 'alâ Elfiyyeti'l-İrâkî fî'l-hadîs*, *Şerh 'alâ Kurrati'l-ebâr fî sîreti'n-nebiyyi'l-muhtâr*, *Muzîbetü'l-kulûbi'l-bedi'eti'l-uslûb*, *el-Mev'izatu'n-nâfi'a ve'n-nasîhatü'n-nâfi'a*.¹⁸

2. Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh Adlı Manzûm Tefsiri

Merâki'l-evvâh, Ahmed b. Ahmezi tarafından recez vezniyle¹⁹ yazılmış manzûm bir tefsir çalışmasıdır. Kur'an-ı Kerim'in bütün sûrelerini kapsamakta olup 8.300 beyitten oluşmaktadır. Müellif, eserini iki kısım halinde telif etmiştir: Birinci kısım, Fâtiha sûresinden Kehf sûresine kadar olup 3983 beyit; ikinci kısım ise Meryem sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olup 4317 beyitten müteşekkildir.²⁰ Müellif eserinin sonunda bu çalışmasına *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh* adını verdiğini belirtmiştir.²¹

İbn Ahmezi, insanların Kur'an'ın anlamından uzaklaştığını müşahade edince, Kur'an'ın bazı müphem ifadeleri açıklamayı hedefleyerek eserini telif ettiğini şöyle belirtir:²²

هَذَا وَلَمَّا أَنْ رَأَيْتُ الْقَوْمَا	قَدْ هَجَرُوا مَعْنَى الْكِتَابِ الْيَوْمَا
مَعَ أَنَّهُ مِنْ أَكْثَرِ الْمُطْلُوبِ	مِنْ أَهْلِهِ تَدَبَّرَ الْقُلُوبِ
وَلَا تَدَبَّرُ لِكَاثِبِيهِ	كَيْفَ السُّرَى فِي اللَّيْلَةِ الْبَهِيمَةِ
أَحْبَبْتُ أَنْ أَكْشِفَ عَنْ مَعَانِي	بَعْضَ مَعَانِي غَامِضِ الْقُرْآنِ

14 Mevlay, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 380-381.

15 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 28.

16 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 29-30.

17 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 33.

18 Mevlay, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 380; Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 32-33.

19 Recez konusu için bk. Tefik Rüşti Topcuoğlu, "Recez", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509-510.

20 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 36.

21 Bk.:

مِنْ ذِكْرًا مَعْنَى وَحِينَ النَّظْمِ تَمَّ	نَظْمٌ تَعَرَّضَ لِمَا كَانَ أَنْتَهُمُ
إِلَى تَدَبُّرِ كِتَابِ اللَّهِ	سَمَّيْتُهُ: مَرَاكِي الْأَوَاهِ

"(Bu kitap) müphem (kapalı) manaları ele alan bir manzumdir. Manzumenin tamamlanmasının ardından, ona *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh* adını verdim."

22 Ahmed b. Muhammed b. Ahmezi, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, thk. Ahmed Salim Habibullah eş-Şinkitî (b.y.: y.y, ts.), 2.

“Günümüzde toplumun Kur’ân’ın manasını terk ettiğini müşahade edince bu eseri (kaleme aldım). Oysa Kur’ân ehlinin yerine getirmesi gereken en önemli görev, onu kalp ile tedebbür etmek (derinlemesine düşünmek) ve anlamaktır. Hayvan gibi olan düşünmez; zira kapkaranlık bir gecede nasıl yürünür? İşte bu sebeple, Kur’ân’ın bazı müphem ifadelerini açığa çıkarmayı arzuladım.”

Müfessir İbn Ahmezi, birçok kaynaktan istifade etmekle birlikte, kitabının mukaddimesinde özellikle yararlandığı altı tefsir eseri şu şekilde zikreder:²³

مُعْتَمِدًا عَلَى نِظَامِ الدِّينِ	فَقُلْتُ بِاسْمِ رَبِّي الْمُعِينِ
مُفَسِّرَ النَّسْفِيِّ وَالْجَمَلِ	وَأَبْنِ جَرِيرَ الطَّبْرِيِّ وَهُوَ أَجَلْ
مَخَافَةَ الزَّيْغِ عَنِ الصَّوَابِ	وَالذَّهَبِ الْإِبْرِيزِ وَاللُّبَابِ
لِأَحَدٍ، فَهُوَ فِي أَحَدِ ذِي	وَكُلَّمَا لَمْ أَعْرِهِ حِينًا
وَالْمُسْتَعَانَ اللَّهَ وَالْوَلِيَّ	وَقَلَّ أَنْ يَخْرُجَ عَنْهَا شَيْ

“Yardıma muhtaç olduğum Rabbimin adıyla (bu eserime) başladım. Yanlış yapma endişesiyle Nizâmu’d-dîn en-Nisaburî, İbn Cerîr et-Taberî, en-Nesefî, el-Cemel, ez-Zehebu’l-İbriz ve el-Lübab tefsirlerine müracaat ettim. Bazen kaynak belirtmediğim durumlarda, biliniz ki bu eserlerden birine dayanmaktayım ancak bu tür durumlar oldukça nadirdir. Allah (bize) yardımcı ve dost olandır.”

Yukarıda zikredilen tefsirlerin yanı sıra, el-Keşşâf, Me’âlimu’t-tenzîl, et-Teshîl, İrşâdu’l-akli’s-selîm, el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân ve Envâru’t-tenzîl gibi birçok kaynak eserden de istifade etmiştir. Müellif, altı temel tefsir kaynağından yaptığı alıntılarda zaman zaman kaynak belirtirken istifade ettiği diğer eserleri doğrudan kaynak göstermemiştir.²⁴

Eserin birçok yazma ve basılı nüshası bulunmakta olup aynı zamanda üzerinde çeşitli akademik çalışmalar da yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz yazma ve basılı nüshaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

a. Yazma ve Basılı Nüshalar

1. Müellifin Kendi El Yazısıyla Yazdığı Nüsha: Bu nüsha, müellifin kendi el yazısıyla yazılmış olup ailesinin kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. A4 boyutundaki kâğıda yazılmış ve her satıra üç mısra gelecek şekilde düzenlenmiştir. Her sayfa 32 satırdan oluşmaktadır. Toplam 120 varak olan bu nüshada âyetler kırmızı, metin ise siyah mürekkeple yazılmıştır.
2. Şeyh Muhammed b. Hamûd’un El Yazısıyla Yazdığı Nüsha: Bu nüsha, müellifin orijinal nüshasından istinsah edilmiş olup müstensihin Endûmrî’deki şahsî kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüsha A4 boyutunda kâğıda yazılmış olup her satıra üç mısra sığdırılmış ve her sayfa 32-33 satırdan oluşmaktadır. Toplam 101 varak olan bu nüshada da âyetler kırmızı, metin ise siyah mürekkeple yazılmıştır.
3. Nevâkişût Halk Kütüphanesi’nde 3494 Numarada Kayıtlı Nüsha: Bu nüsha, Abdullah b. Bâbâh b. el-Ebirî tarafından istinsah edilmiş olup Nevâkişût Halk Kütüphanesi’nde korunmaktadır.
4. 2019 Yılında Yayımlanan Tahkikli Basım: Muhammed Ahmed b. Muhammed b. el-Mennâ tarafından tahkik edilerek Moritanya’daki Dâru’l-Beydâ yayinevi tarafından tek cilt halinde yayımlanmıştır (ISBN: 978-9920-727-54-9). Eser 2023 yılında Nevâkişût’taki Dâr Cesûr yayinevi tarafından 2. baskısıyla tekrar neşredilmiştir.²⁵
5. Tuhfetü’l-Enbâh bi şerhi menzûmeti Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh: Abdullah Mahmud el-Hasanî eş-Şinkitî tarafından eser üzerine yaptığı 4 ciltlik bir şerhtir. Bu eser, 2023 yılında Şam’da Dâru’l-Kalem yayinevi tarafından basılmıştır.

²³ İbn Ahmezi, Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh, 3.

²⁴ Muhammed, Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi, 47-48.

²⁵ Muhammed, Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi, 75-77.

b. Yapılan Akademik Çalışmalar

1. *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi el-Hasanî dirâse ve tahkik ve beyân li'n-nisfi's-sânî*: 2008 yılında Muhammed Ahmed Veled Muhammed tarafından Karaviyyîn Üniversitesi'nde hazırlanan bir doktora tezidir. Bu çalışma eserin ikinci yarısının incelemesini, tahkikini ve açıklamasını içermektedir.
2. *Tahkik sûrateyi'l-Ahzâb ve Sebe' min Marâki'l-evvâh*: 2001 yılında Muhammed b. Muhammed Mahfuz tarafından Nevâkişût İbn Abbas Enstitüsü'nde hazırlanan bir lisansüstü tez çalışmasıdır. Bu çalışma, *Merâki'l-evvâh* eserindeki Ahzâb ve Sebe' sûrelerinin tahkikini konu almaktadır.
3. *Tahkik sûrati'l-Enbiyâ ve'l-Hac ve'l-Müminîn min Marâki'l-evvâh*: İbrahim Encây tarafından Nevâkişût İbn Abbas Enstitüsü'nde hazırlanan bir lisansüstü tez çalışmasıdır. Bu çalışma, *Merâki'l-evvâh* eserindeki Enbiyâ, Hac ve Mü'minîn sûrelerinin tahkikini içermektedir.
4. *Tahkiku's-suverî'l-erba' el-ûlâ min Marâki'l-evvâh*: 2001 yılında Ahmed Veled Ebâh tarafından Ekdâl Muhammedü'l-Hâmis Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hazırlanan bir lisansüstü tez çalışmasıdır. Bu çalışma, *Merâki'l-evvâh* eserindeki ilk dört sûrenin tahkikini içermektedir.
5. *Dirâse ve Tahkik sûreti'l-Mâide min Marâki'l-evvâh*: 2004 yılında Muhammed Ahmed Mübarek tarafından Karaviyyîn Üniversitesi Din Bilimleri Fakültesi'nde hazırlanan bir lisansüstü tez çalışmasıdır. Bu çalışma, *Merâki'l-evvâh* eserindeki Mâide sûresinin tahkik ve tahlilini içermektedir.

2.1. Tefsir Metodu

İbn Ahmezi, kendisinin de belirttiği gibi²⁶ her bir âyeti sırayla tefsir etme metodunu benimsememiştir. Bunun yerine, açıklama ihtiyacı gördüğü âyetleri tefsir etme yoluna gitmiştir.²⁷ Tefsirinde yer yer filolojik açıklamalara başvurarak âyetleri yorumlamış ve müphem ifadeleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Hem rivâyet tefsirini hem de dirâyet yöntemini bir arada kullanmaya gayret etmiştir. Fikhî konularda açıklamalarda bulunmuş ve Kur'an'ı Kur'an'la, sünnetle, sahâbe ve tâbiîn sözleriyle tefsir etmiştir. Ayrıca sebep-i nüzûl ve nesh durumlarına da işaret etmiştir. Hadislerden, sahâbe ve tabiîn sözlerinden yararlanırken bunları doğrudan rivâyet etmek yerine atıflar veya telmihler (ima yoluyla hatırlatmalar) şeklinde kullanmıştır. Biz çalışmamızın sınırlarını aşmamak adına, müellifin bu konulara dair açıklamalarını örneklem yöntemi çerçevesinde her bir başlık altında yalnızca bir veya iki âyet örneği üzerinden irdelemeye gayret edeceğiz.

2.1.1. Âyeti Âyet ile Tefsir Etmesi

İslâm âlimlerine göre en makbul tefsir metodu Kur'an'ın Kur'an ile tefsir edilmesidir.²⁸ Müellifin başvurduğu tefsir yöntemlerinden birisi de Kur'an'ı Kur'an ile açıklama yöntemidir ki kendisi bu yöntemden bahsetmektedir.²⁹

İbn Ahmezi, Kur'an-ı Kerim'deki mücmel, müphem ve müşkil kelime veya ifadeleri açıklarken Kur'an'ın diğer âyetlerinden yararlanarak izah eder. Örneğin Fetih Sûresi'nin 1. âyetini açıklarken şu ifadelerle yer verir:³⁰

26 Bk.

وَلَمْ يُبَيِّنْهُ مِنَ الْمَعَانِي
يَبْدُو عَلَى حَسَبِ مَا بَدَا لِي
وَلِسِوَاهُ ذَلِكَ لَا يَتَّضِحُ
لَمْ يَجْتَنِبْ لِمَوْضِعٍ مَثَلُ جَدِيبٍ

وَإِنْ تَجِدَ مَا احتاج للبيان
فَاعْلَمْ أَنَّ التَّحْتَ فِي الْإِشْكَالِ
فَرُبَّ مَعْنَى عِنْدَ شَخْصٍ يَضِحُ
وَالْخَضِرُ لَمْ أَدْعِ وَالرَّؤُوسُ الْخَصِيبُ

“Eğer açıklamaya ihtiyaç duyulan bir anlamı açıklamamışsam, bil ki mesele hakkındaki araştırmam, bana görüldüğü şekildedir. Zira bir anlam, bir kişi için açık olabilirken bir başkası için tamamen belirsiz kalabilir. Bütün anlamları kapsadığımı iddia etmiyorum, çünkü verimli bir bahçede bile çorak bir alan bulunabilir.” (Ahmed b. Muhammed b. Ahmezi, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, 3.)

27 Abdullah Mahmud el-Hasani eş-Şinkiti, *Tuhfetü'l-enbâh bi şerhi menzûmeti Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2023), 1/9-10.

28 Bedruddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Yûsuf Abdurrahman el-Meraşeli vd. (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1994), 2/315; Celaledin Abdurrahman Süyûtî, *el-İtkan fî ulûmi'l-Kur'an* (Dimaşk: y.y., 2002), 2/1197.

29 Fetih sûresinin 1. âyetini açıklarken şöyle der: “وَفَسَّرَ الذِّكْرَ بَعْضُهُ بِبَعْضِ الذِّكْرِ” “Kur'an'ın bir kısmı diğer bir kısmıyla tefsir edilmiştir.” Bu ifadeyle “تفسير القرآن بالقرآن/Tefsîrü'l-Kur'an bi'l-Kur'an” yöntemine işaret etmektedir.

30 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li'-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 246.

(إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ كَيْمًا تَشْكُرًا) وَاسْتَغْفِرِ اللَّهَ الْعَلِيِّ لِيُغْفِرَا
وَمِثْلُ هَذَا الْقَصْدِ مَا فِي النَّصْرِ وَفَسَّرَ الذِّكْرُ بِتَغْضِ الذِّكْرِ

“Şükretmen için ‘muhakkak ki sana fetih’ verdik. Bağışlaması için Yüce Allah’a istiğfar et. Bu âyetteki durum Nasr sûresinde de var. Zira Kur’ân’ın bir kısmı diğer bir kısmıyla tefsir edilmiştir.”

Müfessir, Şûrâ sûresi 14. âyette geçen “وَمَا تَقْرَفُوا” fiilinin faillerinin Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu belirtir ve bu durumu desteklemek amacıyla Bakara sûresi 113. âyetini delil getirir:³¹

(وَمَا تَقْرَفُوا) الضَّمِير صَارَا هُنَا إِلَى الْيَهُودِ وَالنَّصَارَا
دَلِيلُهُ مَا جَاءَ فِي الْبَيِّنَاتِ وَلَدَلِيلُهُ عِبَّاسُ عَزَّوَهُ فَخُذَا

“تَقْرَفُوا” fiilinin faili, Yahudi ve Hristiyanlardır. Ki bunun delili Bakara Sûresi 113. âyettir. İbn Abbas da bu görüştedir.”

Bakara sûresinin 177. âyetindeki “الصَّابِرِينَ” kelimesinin manasını Zümer 10. âyetiyle açıklayarak şöyle der:³²

فَقَرُّ وَشِدَّةٌ هُمَا (الْبَأْسَاءُ) زَمَانَةٌ وَالْمَرْضُ (الضَّرَاءُ)
وَزَمَنُ الْقِتَالِ (حِينَ الْبَأْسِ) وَالصَّبْرُ قَدْ حُدَّ بِحَبْسِ النَّفْسِ
عَلَى الَّذِي قَضَى بِهِ أَوْ حَكَمًا رَبُّ السَّمَاءِ فَاصْبِرْ أَحْيَى (إِنَّمَا)

“الْبَأْسَاءُ” fakirlik ve yaşam sıkıntısı, “الضَّرَاءُ” ise hasta ve kötürüm demektir. “حِينَ الْبَأْسِ” ifadesi de savaş zamanı anlamındadır. Sabır, nefsi hapsedme şeklinde tanımlanmıştır. Göğün Rabbi bir kimsenin hakkında (imtihan için) hüküm verirse ey kardeşim (buna) sabret! Zira “(Allah) Sabredenlere mükâfatları hesapsız verilecektir.” (Zümer 39/10)

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi İbn Ahmezi, Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir yöntemini kullanmış, Kur’ân’ın farklı âyetlerini birbiriyle ilişkilendirerek müşkil ifadeleri açıklamıştır. Bu yaklaşım hem Kur’ân’ın evrensel mesajını anlamak için âyetler arasındaki bağlantıların önemini ortaya koymakta hem de Kur’ân âyetlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

2.1.2. Âyeti Hadisle Tefsir Etmesi

İbn Ahmezi, âyetlerin izahı için bazen Hz. Peygamber’in sünnetine müracaat etmiş ve Resulullah’ın açıklamaları doğrultusunda âyetleri tefsir etmeye çalışmıştır. Çünkü sünnet, Kur’ân’ın mücmelini beyan, müşkil ve müphemini tafsil eder.³³ Ancak müellif, rivâyetleri genellikle manen aktarmakta ve senet zincirini belirtmeksizin nakletmektedir. Hadislerin kaynağını neredeyse hiç zikretmemekte, ayrıca hadislerin tamamını değil, yalnızca bir kısmını aktarmaktadır.³⁴

Bakara sûresinin 45. âyetini izah ederken namazla ilgili açıklamalarında hadis-i şerife atıfta bulunarak şöyle der:³⁵

كُلُّ صَلَاةٍ لَيْسَ تَرْجُو يَا فُلُ أَجْرُ أَدَائِهَا عَلَيْكَ تَنْقُلُ
وَذَلِكَ الثَّقَلُ هُوَ كَبِيرُ تِلْكَ الصَّلَاةِ، وَالَّذِي يَنْتَظِرُ
فِيهَا رِضَا إِلَهِ يَسْتَحْلِيهَا لِأَنَّهُ يَرْجُو رِضَاهُ فِيهَا
(وَجَعَلْتُ قَرَّةَ عَيْنِي) عَنَّا لَكَ بِه تَصَدِيقُ هَذَا الْمَعْنَى

31 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 226.

32 İbn Ahmezi, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh*, 21.

33 Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1/42; İsmail Cerrahoğlu, *Yahya b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 67.

34 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 57.

35 İbn Ahmezi, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh*, 6-7.

“Ey falanca! Eğer sen bir namazı eda ederken onun ecrini talep etmiyorsan, bil ki bu namaz sana ağır gelir. Nitekim bu ağırlık, ‘إِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ’ ifadesinde geçen ağırlıktır. Ancak bir kimse namazında Allah’ın rızasını bekliyorsa, o namaz ona tatlı ve hoş gelir. Çünkü o kişi, namazda Allah’ın rızasını ummuştur. Zaten ‘Benim göz aydınlığım namazda kılındı’ hadisi³⁶ de bu manayı tasdik etmektedir.”

Müellif, yukarıdaki âyeti izah ederken “Benim göz aydınlığım namazda kılındı” hadisini referans göstermiş ve böylece âyeti hadisle tefsir etme yöntemine başvurmuştur. Bu şekilde, âyetin manasını pekiştirmek ve namazın önemini vurgulamak amacıyla hadisten destek almıştır.

İbn Ahmezi, Bakara 61. âyetinin “بِغَيْرِ الْحَقِّ” ifadesini hadisler ışığında açıklayarak şöyle der:³⁷

و(آلِ عِمْرَانَ) بِهَا ذَاكَ انْتَفَى	بِالْحَقِّ فِي (الْبُكْرِ) أَتَى مُعَرَّفًا
إِحْدَى الثَّلَاثِ فِي الْحَدِيثِ تُفَقَّهُ	فَالْحَقُّ بِالتَّعْرِيفِ مَا أُوجِبَهُ
وَالْعَوْدُ لِلْبَاطِلِ بَعْدَ الْحَقِّ	الْقَتْلُ لِلنَّفْسِ بِغَيْرِ حَقٍّ
يَعْمُ، لَيْسَ فِي الثَّلَاثِ يُحْصَرُ	ثُمَّ زَيَّى الْمُحْصَنَ، وَالْمَنْكُرَ
عَنْهُ فَجَرَّاهُمْ لِقَتْلِ الْأَنْبِيَاءِ	تَهَاوَنُوا بِفَعْلٍ مَا قَدْ نُهِيَ
فَالنَّفْسُ إِنْ تَقُدَّكَ لِلْمَخَالِفَةِ	إِنْ يَدْعُكَ الْهَوَى لَشَيْ خَالِفَهُ
أَخْرَأَكَبَرٍ، وَعَلَّلَ عَلَى	تَدَرَّجَتْ مِنْ فَاسِدٍ بِكَ إِلَى
بِمَا عَصَوْا، فَافْرَقُوا - أَخِي - كُلٌّ قَرَقَ	قَتَلَ الْيَهُودِ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ
يَسْرِقُ بَيْضَةً فَتُقَطَّعُ يَدُهُ	وَفِي حَدِيثٍ صَحَّ - قَدِّمًا - سَدَّدُهُ:
فَيَأْخُذُ النَّصَابَ لِلسَّرِقَةِ	أَيُّ يَتَدَرَّجُ مَنْ أَخَذَ الْبَيْضَةَ

“Bakara sûresi 61. âyette geçen “hak” kelimesi marife olarak gelirken Âl-i İmrân 21. âyette ise nekre olarak gelmiştir. “Hak” kelimesi marife olarak geldiğinde hadiste geçen³⁸ şu üç durumdan birini ifade eder. 1. Haksız yere bir cana kıymak, 2. Hakikati bildikten sonra batıla dönmek, 3. Evli bir kişinin zina etmesi. Ancak belirsiz (nekre) ifadeler hükmün genelliğini ifade ettiğinden “hak” kelimesinin anlamı bu üç durumla sınırlı değildir. İnsanlar, kendilerine yasaklanan bir şeyi hafife aldıklarında, bu onları daha büyük günahlara sürükler. Sonunda, bu hafife alma onları peygamberleri öldürmeye kadar götürmüştür. Dolayısıyla eğer nefis seni hevâyâ yani arzularına uymaya çağırırsa ona karşı gel. Çünkü nefis, doğruya aykırı davrandıkça kendini kaybeder. İnsan, küçük bir kötülükten başlayarak adım adım daha büyük bir günaha düşebilir. Bu yüzden, Yahudilerin peygamberleri haksız yere öldürmeleri, aslında onların isyanlarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, ey kardeşim, her şeyi iyice ayırt et ve farkları iyi kavra. Zira -kadim kaynaklarda- senedi sahih olan bir hadiste şöyle buyrulmuştur:³⁹ “Kişi önce bir yumurta çalar, sonra eli kesilir.” Bu, küçük bir hırsızlıkla başlayıp, sonunda şer’î ceza gerektiren büyük bir hırsızlığa varan süreci anlatmaktadır. Yani, kişi önce küçük şeyler çalar, ardından şer’î sınırı aşan bir hırsızlığa yönelir.”

36 Hadisin tam metni için bk: Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997), 19/305 (hadis no:12293)

37 İbn Ahmezi, *Merâkî’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, 8-9.

38 Hadisin tam metni için bk: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Ammâr Bekûr (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2015), 5/594 (hadis no: 1676)

39 Hadisin tam metni için bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 5/618-619 (hadis no: 1687)

Aynı şekilde Şuarâ sûresinin 89. âyetini tefsir ederken hadis-i şerifi referans göstererek şöyle der:⁴⁰

مَوْحِدًا لِّمَالِكِ الْمُلُوكِ	إِنْ سَلِمَ الْقَلْبُ مِنَ الشُّكُوكِ
تُبْعَتْ فَالْقَلْبُ الَّذِي قَدْ سَلِمَا	وَكَانَ مُوقِنًا بِأَنَّ الرَّمَمَا
إِذْ غَيْرُهُ مِنَ الْقُلُوبِ رَمِنَ	أَوْ الصَّحِيحُ، وَهُوَ قَلْبُ مُؤْمِنٍ
وَقِيلَ: بَلْ هُوَ لَدَيْغِ الْخَشْيَةِ	وَعَنْ سَعِيدٍ هَذِهِ قَدْ أَتَتْ
مُتَنَفِّعٌ صَاحِبُهُ يَقِينَا	وَذَاكَ بِالْمَالِ وَبِالْبَنِينَا
يَبْتَنُّ لِمَنْ لَهُ بَدَأَ اكْتِرَاثُ	يَنْقَطِعُ الْعَمَلُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثُ

“Kalp şüphelerden selim olursa malikü'l-mülkü birler ve çürümüş kemiklerin yeniden dirileceğine kesin bir şekilde inanır. Said b. el-Müseyyeb'e göre sağlam ve selim kalp, müminin kalbidir bunun dışındaki kalp ise hastalıktır. Bazı âlimler, selim kalbi Allah'tan gereği gibi korkan kalp olarak tanımlamışlardır. Kalb-i selim sahibi, (öldükten sonra) malı ve evlatlarıyla fayda görmeye devam eder. Nitekim “*amel üç şey dışında kesilir.*”⁴¹ Bu konuya önem veren için (hadis) açık bir delildir.”

2.1.3. Âyeti Sahâbe ve Tâbiîn Kavliyle Tefsir Etmesi

Müfessirimiz, Kur'ân-ı Kerim'i tefsir ederken yalnızca hadislerle yetinmemiş, aynı zamanda sahâbe ve tâbiînin sözlerine de büyük önem atfetmiştir. Özellikle âyetlerin nüzûl sebepleri, kelimelerin etimolojik kökenleri ve anlamları gibi konularda sahâbe ve tâbiînin açıklamalarına başvurmuştur. İbn Abbas, İbn Mes'ûd, Selmân-ı Fârisî gibi birçok sahâbenin rivâyetlerini kullanarak âyetlerin tefsirini yapmaya çalışmıştır. Tâbiîn dönemine gelindiğinde ise müfessirimiz Mücâhid b. Cebr, Hasan Basrî, Katâde b. Diâme gibi önemli âlimlerin görüşlerine başvurmuştur.

Hac sûresinin 29. âyetinin “ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ” ifadesini açıklarken İbn Abbas ve İbn Ömer'in görüşünü zikrederek şöyle der:⁴²

هِيَ قِضَاءُ التَّفَثِ الْمَنْصُوصِ	إِزَالَةُ الْأَذْرَانِ بِالْخُصُوصِ
قَالُوا: الْمَنَاسِكُ جَمِيعًا تَفَتْ	لِيَنْفُطُوهُ، وَالَّذِينَ بَحَثُوا
وَلَا تَرُمْ مِنْ بَعْدِ عَيْنِ أَثَرَا	كَجَلِّ عَبَّاسٍ وَجَلِّ عُمَرَا

“Niftaveyh'e⁴³ göre “تَفَتْ” kelimesinden maksat, özellikle kiri temizlemektir. Ona göre âyette kastedilen (haccedenin üzerindeki) kiri ve pisliği gidermesidir. Ancak İbn Abbas ve İbn Ömer gibi kimselere göre “تَفَتْ”ten kasıt, haccın tüm ibadetlerini tamamlamaktır. Onlar (İbn Abbas ve İbn Ömer) bu görüşü ortaya koyduktan sonra bu konuda başka bir söz söylemeye gerek kalmaz.”

Bakara sûresinin 30. âyetini açıklarken Hasan Basrî, Katâde b. Diâme ve Taberî'nin görüşünü dile getirerek şöyle der:⁴⁴

وَكُتُمُوا: (لَنْ تُخْلَقَنَّ أَبَدًا	قَالُوا أَتَجْعَلُ) هُوَ الَّذِي بَدَا
مِنْهَا عَلَى إِلَهِنَا وَأَعْلَمُ	خَلِيقَةً إِلَّا وَنَحْنُ أَكْرَمُ
وَالطَّبِيرِيُّ الْحَبْرُ قَالَ: الْأَحْسَنُ	قَدْ قَالَ ذَا قِتَادَةً، وَالْحَسَنُ
فِي نَفْسٍ إِبْلِيسَ مِنَ الْكِبْرِ إِذَنْ	أَنَّ الَّذِي قَدْ كَتَمُوهُ مَا اسْتَكَنَّ
يَوْمَ السَّجُودِ لِأَبِينَا آدَمَا	وَقَدْ بَدَا مَا كَانَ قَبْلُ كَاتَمَا

40 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 137-138.

41 Hadisin tam metni için bk. Nevevî, *el-Minhâc*, 5/493 (hadis no: 1631)

42 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 110.

43 Niftaveyh için bk. Zülfikar Tüccar, “Niftaveyh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/82-83.

44 İbn Ahmezi, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh*, 5.

“Katâde ve Hasan Basrî’ye göre melekler “Hiçbir yaratılmış varlık bizden asla daha üstün olmayacak; biz, Rabbimiz katında onlardan daha değerliyiz ve daha bilgiliyiz.” sözlerini gizleyerek zahiren, “Onu mu halife atayacaksın?” dediler. İlimde derya olan Taberî ise bu konuda en güzel anlamın şu olduğunu belirtmiştir: Meleklerin gizlediği şey, aslında İblis’in içinde saklı tuttuğu kibirdi. Bu kibir, daha önce gizli iken babamız Âdem’e secde edilmesi emri verildiği gün açığa çıkmıştır.”

Sonuç olarak denilebilir ki manzûme şeklinde yazılan tefsirlerde vezin, fasıla ve kafiye uyumu gibi edebî kaygılar nedeniyle hadisler, sahâbe veya tâbiîn sözlerinin direkt tefsir metnine yansıtılması zorlaşmaktadır. Ancak İbn Ahmezi, bu zorluğun üstesinden gelerek manzûm tefsirinde âyetlerin açıklamalarını yaparken zaman zaman Hz. Peygamber’in sünnetine, bazen de sahâbe ve tâbiîn görüşlerine başvurmuş ve bu doğrultuda çeşitli izahlar ortaya koymuştur. Bu yaklaşımı, onun tefsir anlayışında nakli delillere verdiği önemi ve aynı zamanda edebî formla rivâyetleri başarılı bir şekilde eserine yansıttığını göstermektedir.

2.1.4. Nüzûl Sebeplerine Yer Vermesi

Sebeb-i nüzûl, Kur’ân-ı Kerim’in doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanmasında son derece önemli bir rol oynar. Nüzûl sebepleri, âyetlerin indiği tarihsel ve sosyal bağlamı aydınlatarak âyetlerin maksadını ve hükümlerini daha net bir şekilde ortaya koyar. Bu nedenle tefsir ilminde nüzûl sebepleri, âyetlerin anlamını ve yorumunu zenginleştiren temel bir kaynak olarak kabul edilir.⁴⁵ Müellifimiz de tefsirinde nüzûl sebeplerine büyük önem atfetmiş ve bu konuda nakledilen rivâyetleri titizlikle inceleyerek âyetlerin iniş sebeplerini zikretmiştir.

Bakara sûresinin 114. âyetin tefsirinde, âyetin iniş sebebiyle ilgili iki farklı rivâyeti⁴⁶ zikrederek şöyle der:⁴⁷

الْبَيْتِ بَيْتِ مَقْدِسٍ، وَصَارَا

عَامَ الْحُدَيْبِيَّةِ، لَمَّا مُنِعَا

نَزَلَ إِذْ مَنَعَ النَّصَارَى

مَلَقَى الْأَذَى، وَحِينَ طَهَّرَ رَجْعَا

“(Bir rivâyete göre) bu âyet Hristiyanların Beyt-i Makdis’i (ibadetten) alıkoyarak oraya leş atıp mezbeleğe çevirmeleri üzerine nazil olmuştur. (Başka bir rivâyete göre ise) âyet Hudeybiye yılında Hz. Peygamber’in (Mescid-i Haram’dan) engellenmesi üzerine indirilmiştir.”

Aynı şekilde Bakara sûresinin 115. âyetteki “فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ” ifadesini tefsir ederken bu âyetin sebeb i nüzûlünü şöyle nakleder:⁴⁸

نَزَلَ إِذْ أَنْ طَعَنَ الْيَهُودُ فِي

حَيْثُ تَوَجَّهْتُ مَطَايَا السَّفَرِ

قَبْلَةَ بَيْتِ مَقْدِسٍ لِلْكَعْبَةِ

أَوَّجَّهُهُ: رِضَاهُ، وَالسَّبَبُ فِي

صَلَاتِنَا النَّفْلَ لِكُلِّ شَطْرِ

أَوْ سَبَبُ النُّزُولِ نَسْخُ الْقِبْلَةِ

“فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ” ifadesinin “Allah’ın rızası” anlamına geldiği de belirtilmiştir. Bu âyetin iniş sebebiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır: Birincisi, Yahudilerin Müslümanların yolculuk sırasında bineklerin yöneldiği tarafa doğru kıldıkları nafil namazları eleştirmesi; ikincisi ise kiblenin neshedilmesi yani Beytül-Makdis’ten Kâbe’ye çevrilmesidir.”

45 Mehmet Kurt, “Sebeb-ı Nüzûl Rivâyetlerinin Ayetlerin Parçacı Anlaşılmasına Olan Etkileri”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 128, 130.

46 Âyetin iniş sebebiyle ilgili iki farklı rivâyet için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an tevîli’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki vd. (Kahire: Daru Hicr, 2001), 2/442-443.

47 İbn Ahmezi, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, 16.

48 İbn Ahmezi, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, 16.

Hucurât sûresinin ilk âyetinin iniş sebebi hakkında değişik rivâyetleri⁴⁹ zikrederek şöyle der:⁵⁰

نزلت الآية عن بعض الثقات	في الدُّبْحِ لِلأَصْحَابِ مِنْ قَبْلِ الصَّلَاةِ
في يوم شكَّهم عن الصَّامِ	وقيل: بل في النَّهْيِ لِلأَقْوَامِ
بل أَمَرَ الأقرع حُلْفُ شاعا	أو أنزلت في أَمْرِ القَعْقَاعِ
حتى حَزَى بَيْنَهُمَا مَا قَدْ جَزَى	بَيْنَ أَبِي بَكْرٍ وَبَيْنَ عَمْرَا

“Bir kısım sıkı raviden bu âyetin rivayetler Kurban Bayramı namazından önce kurban kesme uygulamasıyla ilgili olarak nazil olduğu belirtilmiştir. Bunun yanı sıra, şüpheli oruç (şek orucu) tutanları yasaklama bağlamında nazil olduğu da rivâyet edilmiştir. Ayrıca Kuka b. Mabed veya Akra b. Habis’in belirli bir göreve tayini hususunda Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer’in Hz. Peygamberin huzurunda gerçekleştirdikleri tartışma üzerine indirildiği söylenmiştir.”

Netice itibarıyla denilebilir ki sebab-i nüzûl, Kur’ân âyetlerinin doğru anlaşılması ve yorumlanmasında vazgeçilmez bir unsur olup âyetlerin bağlamını ve hükümlerini açıklığa kavuşturmaktadır. Müellifimiz de tefsirinde bu hususa büyük önem vererek nüzûl sebeplerine dair rivâyetleri zikretmiş ve âyetlerin iniş gerekçelerini ortaya koymuştur.

2.1.5. Kıraat Farklılıklarına İşaret Etmesi

Kıraat ilmi, Kur’ân-ı Kerim’in farklı okunuş biçimlerini inceleyen ve bu okunuşların anlam üzerindeki etkilerini araştıran bir disiplindir.⁵¹ İbn Ahmezi, tefsirinde kıraat farklılıklarına önemli bir yer ayırmış ve bu konuyu birçok yerde ele almıştır. Ancak müellifimiz tefsirinin bazı yerlerinde şâz kıraatlara da yer vermiştir, bu da bazı eleştirilere neden olmuştur.⁵² Şâz kıraatler, genellikle kıraat imamı tarafından kabul edilmeyen ve mütevâtir kıraatlara aykırı olan okunuşlardır. Bu tür kıraatler, sahih senetlere dayanmadığı veya dil kurallarına uymadığı için eleştiri konusu olmuştur.⁵³

Kaf 24. âyetteki “أَلْقِيَا” kelimesinin kıraat farklılığını zikrederek şöyle der:⁵⁴

لك أمير خازني جهنما	(وَالْقِيَا) لِلْمَلَكَيْنِ أَوْ لِمَا
نَنْتَبِهُ الْفَاعِلِ عَنْ هَاتِي وَتِي	وَالأَصْلُ: أَلْقَى لَكُنْ نَابِتْ
إِبْدَالُهَا مِنْ نُونٍ توكِيدٍ عُرِفَ	أَوْ أَلْقَيْنِ أَصْلٌ لِهَذَا وَالْأَلْفُ
إِجْرَاؤُهَا فِي الْوَصْلِ مَجْرَى الْوَقْفِ	فِي حَالٍ وَقْفٍ وَكَثِيرًا أَلْفِي
بِأَلْقَيْنِ فَذَاكَ شَاهِدٌ حَسَنٌ	شَاهِدٌ ذَا الْقَوْلِ قِرَاءَةُ الْحَسَنِ

“أَلْقِيَا/atın” emir fiilinin öznesi ya iki melektir ya da cehennem bekçilerinin emiri olan Mâlik’tir. Eğer özne tekil olursa, emir fiili “أَلْقَى” şeklinde olur. Bu durumda ikil formundaki özne, fiilin tekrarlanmasının yerine geçmiş olur. Diğer bir görüşe göre “أَلْقِيَا” emir fiilinin aslı “أَلْقَيْنِ”dir. Ancak (ibdal kaidesince) nûn-i tekid vakf halinde elif’e dönüşmüştür. Çoğu zaman vasıl halinde de elif ile okunabilir. “أَلْقَيْنِ” şeklinde okunmasının delili, Hasan Basrî’nin kıraatıdır ki bu da oldukça güzel bir delildir.”

49 Bu âyetin iniş sebebi hakkında değişik rivâyetler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebi Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur’ân*, Abdullâh b. Abdu'l-Muhsin et-Türki, (Beyrût-Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1428/2006), 19/322-323.

50 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 250.

51 Ömer Özbek. “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39/1 (2015), 171.

52 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 60.

53 Ahmed Salim Muhammed Mahmud eş-Şinkiti, *Ebhâsu'l-kirâat* (Medine: el-Cami'atu'l-İslâmiyye, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2022), 8.

54 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 253.

Zuhruf 36. âyetindeki “يَعِشْ” kelimesinin kıraat farklılıklarına şöyle değinir:⁵⁵

لَأَنْ مِّنْ نَّظَرٍ نَّظَرَةً الْعِشَى	بِدُونِ آفَةٍ فَذَلِكَ عَشَى
يَعِشُو، وذو الآفَةِ قُلْ فِيهِ: عِشَى	يَعِشَى، بها أَقْرَأُ إِنَّ تَشَأْ لَا تَخْشَى

“Eğer göz sağlamısa ve körlük hastalığı yoksa bu durumda Arapçada “görmezden gelmek” anlamında “- عِشَى” fiili kullanılır. Ancak göz körse ve görmüyorsa, o zaman “kör olmak” veya “görmemek” anlamında “- عِشَى” fiili kullanılır. İstersen âyetteki “مَنْ يَعْشُ” ifadesini endişe duymaksızın “مَنْ يَعْشُ” şeklinde okuyabilirsiniz.”

İbn Ahmezi, burada “يَعْشُ” kelimesindeki “ش” harfinin fetha ile okunabileceğini belirtir. Bu durumda fiilin mâzî ve muzâri çekimleri “عِشَى - يَعْشَى” şeklinde olur. Ancak bu okunuş, İbn Abbas ve İkrime’den rivâyet edilen şâz bir kıraat olarak kabul edilmektedir.⁵⁶

Neml 25. âyeti izah ederken de kıraat farklılıklarını dile getirir:⁵⁷

قُولِ الْإِلَهِ جَلَّ (أَلَا يَسْجُدُوا)	خَفَّفَهَا بَعْضٌ وَبَعْضٌ شَدَّدُوا
فَأَنْتَ بِالتَّشْدِيدِ إِنَّ قَرَأْتَهَا	ب(زَيْنِ) الْمَاضِي إِذْ عَلَّقْتَهَا
يُرِيدُ: كَيْ لَا يَسْجُدُوا، وَابْتَدَأَ	مِنْ قَوْلِهِ: (أَعْمَالَهُمْ) مُحْتَمَلٌ
وَقِيلَ لَا زَيْدَ، وَكَمْ قَدْ وُجِدَا	يُرَادُ، وَالْعَامِلُ فَعَلُ الْإِهْتِدَا
تَخْفِيفُهَا عَنِ الْكِسَائِي وَزَدَا	وَيَا لَتَنْبِيهِ أَتَى أَوْ النَّدَا
وَضَعَفَ التَّنْبِيهُ ذَا فَاَنْتَبِهَ	إِذْ ب (أَلَا) مِنْ قَبْلِ ذَاكَ نُبِّهَا

“أَلَا” ifadesindeki “أَلَا” edatını bazı âlimler şeddesiz, bazıları ise şeddeli okumuşlardır. Eğer “أَلَا” edatı şeddeli okursan, “أَلَا يَسْجُدُوا” cümlesi bir önceki âyette geçen “زَيْنَ” fiilinin mef’ûl-i bihi olur ve anlamı “onların secde etmemesi için” şeklinde olur. Aynı şekilde “أَلَا يَسْجُدُوا” cümlesi, önceki âyette zikredilen “أَعْمَالَهُمْ” kelimesinden bedel olabilir. Ayrıca “أَلَا يَسْجُدُوا” cümlesi, önceki âyette geçen “لَا يَهْتَدُونَ” ifadesinin ma’mûlû/ mef’ûl-i bihi de olabilir. Bunun yanında, “أَلَا” edatındaki “لَا” edatı zâide olabilir ki birçok yerde bu şekilde kullanıldığı görülmektedir. Kisâi, “أَلَا” edatını şeddesiz olarak okumuştur. “أَلَا” edatı tenbih ve nidâ edatı olduğu için burada “يَا” ve münâdâ mahzuftur. Ancak bu edat daha çok nidâ için kullanılır, tenbih anlamında kullanımı ise daha azdır”.

Sonuç olarak İbn Ahmezi’nin tefsirinde kıraat farklılıklarına yer vermesi, onun kıraat ilmine olan vukufiyetini ve bu ilmin tefsirdeki önemini göstermektedir. Bununla birlikte, şâz kıraatleri eserine dahil etmesi, bu tür okunuşların mütevâtir kıraatlere aykırılığı ve sahih senetlerden yoksun olması nedeniyle eleştirilere yol açmıştır.

2.1.6. Fıkhi Meselelere Yer Vermesi

Müellifimiz tefsirinde zaman zaman fıkhi meselelere de yer vermektedir. Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte, mezhep taassubuna kapılmaksızın diğer mezheplerin görüşlerine de değinmekte ve gerektiğinde bu görüşleri benimseyebilmektedir.⁵⁸

55 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 233.

56 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 233.

57 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 143.

58 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 62.

Mücadele sûresinin 3 ve 4. âyetlerini açıklarken fikhî konulara değinir:⁵⁹

حَذِفْ مُضَافٍ، أَيْ لِنَقْضٍ مَثَلًا	ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا) عَلَى
الْعَوْدَ لِلْقَوْلِ ظَهَارًا آخِرًا	أَوْ لِتَدَارُكٍ، وَدَاوُدُ يَرَى
تحليل ما قد حَرَمَهُ أَوَّلًا	ثعلبة قال: يعودون إلى
وحذف المضاف أيضاً فاعلموا	فسر ما قالوا بما قد حَرَمُوا
مَنْزِلَةَ الْمَقُولِ فِيهِ أَيْضًا	وَنَزَلَ الْقَوْلُ - وَذَاكَ أَرْضِي-
فما يقول فسروه بالمقول	نظيره: (ثَرْتُهُ) و (ما يقول)
بِذَاكَ قَدْ فَسَّرَهُ كُلُّ أَحَدٍ	فِيهِ وَذَاكَ الْمَالُ ثَمَّ وَالْوَلَدُ
قيل: بالإمساك وهو الأمثل	والخلف في العود بماذا يحصل
منها، وقيل: ندّم المظاهر	أي عدم الطلاق للمظاهر
مالك الإمام: يكفي العزم	وقيل: بالوطء، وقال النجم

“ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا” ifadesindeki “ل” harf-i cerinden sonra, “نقض” ya da “تدارك” şeklinde takdir edilebilecek bir muzaf hazfedilmiştir. Zâhiri mezhebinin kurucusu Dâvûd ez-Zâhiri’ye göre zihâr yapan kocanın hanımına dönmesi, onun için ikinci bir zihâr sayılır. Sa’lebi’ye göre ise “ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا” ifadesi, zihârdaki bulunan kimselerin kendilerine haram kıldıkları şeyi helal kılmaya dönmeleri anlamına gelir. Bazı âlimler ise bu ifadeye bir muzaf takdir ederek, “kendilerine haram kıldıkları şeyi bozmaya dönerler” şeklinde anlamışlardır. Meryem Sûresi’nin 80. âyetindeki “وَرَيْتُهُ مَا يَقُولُ” ifadesi gibi bu âyetteki “لِمَا قَالُوا” ifadesi de makulün fihi makamındadır. Nitekim Meryem 80. âyette geçen “مَا يَقُولُ” ifadesi, müfessirler tarafından mal ve çocuk anlamında yorumlanmıştır. “يَعُودُونَ” kelimesinden ne kastedildiği ise âlimler arasında tartışmalıdır. Bazılarına göre buradaki dönüş, kişinin hanımını tutup boşamaması anlamına gelir ki, en doğru görüş de budur. Diğer bazı âlimlere göre ise bu kelime, zihârdaki bulunan kimsenin pişman olmasını ifade eder. Bir başka görüşe göre ise buradaki dönüş, cinsel ilişkiye girmektir. İmam Mâlik’e göre ise “dönmekten” maksat, cimâyâ azmetmek demektir.

İbn Ahmezi, söz konusu âyetteki “يَعُودُونَ” kelimesinin anlamı konusunda Şafiî mezhebinin “kişinin hanımını tutup boşamaması” şeklindeki görüşü en doğru görüş olarak görmektedir. Mâlikî mezhebine mensup olmasına rağmen müellifin bu görüşü tercih etmesi, Kur’ân yorumunda mezhepler arası farklılıklara rağmen doğru kabul ettiği görüşü benimsediğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

مَسِيَسُهُ مِنْ قَبْلِ ذَا الْإِطْعَامِ	أَجَارَ مَالِكٌ لِذِي الطَّعَامِ
قَيْدَ الَّذِينَ قَبْلَهُ قَدْ قِيدَا	لَأَنَّهُ أَطْلَقَ مِمَّا عُهُدَا
مَقِيدٍ، فَلَمْ يُجْزَأْ أَنْ يَفْعَلَا	وغيره حَمَلٌ مُطْلَقًا عَلَى
لِمَالِكٍ لَيْسَ صَحِيحَ الْإِعْتِرَا	ذَكَرَ هَذَا بَعْضُهُمْ، وَمَا عَزَا
ذَاكَ لِعَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ الْمَاجْشُونِ	فَالْمَالِكِيَّةُ جَمِيعًا يَنْسِبُونُ

“İmam Mâlik, zihâr yapan kimsenin yemek kefâretini vermeden hanımına yaklaşmasına cevaz vermiştir. Çünkü âyette geçen “مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَّ” ifadesi, yalnızca ilk iki kefâret için bir kayıt getirmektedir. Ancak İmam Mâlik dışındaki âlimler, mutlak olanı mukayyede hamletmiş ve bu nedenle yemek kefâreti verilmedikçe kişinin hanımına yaklaşamayacağını söylemişlerdir. Bununla birlikte, İmam Mâlik’e nispet edilen bu görüşün kesinliği tartışmalıdır. Zira Mâlikî âlimleri, söz konusu görüşü İmam Mâlik’e değil de (onun öğrencilerinden olan) Abdülmelik b. Mâcişûn’a⁶⁰ nispet etmektedirler.”

59 Muhammed, *Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 282.

60 İbnü'l-Mâcişûn (ö. 212/827) İmam Mâlik'in önde gelen talebelerindendir. Geniş bilgi için bk. Hacı Mehmet Günay, “İbnü'l-Mâcişûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/122-123.

Şuarâ sûresinin 196. âyeti açıklarken Hanefî mezhebinin namazda Fatîha'nın Farsça tercümesiyle okunabileceği şeklindeki görüşünü reddetmektedir.⁶¹

وقوله: (وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ	الأولين) القصد أنه ذكر
فيها، وأنه سيُنزلُ على	أفضل خلقِ الله جلَّ وعلا
لا أنه بنفسه قد كانا	في الزُّبُرِ التي مضتْ أزمانا
وذا به يُردُّ ما نُقِلَ عن	أبي حنيفة الإمام الثَّبتِ أن
جوراً أن يُقرأ في الصلاة	بالفارسية يَرى بهاتي
له احتجاجا، ليس في الآية ذي	له احتجاج نافع حينئذ

“وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ” âyetinin maksadı, önceki kutsal kitapların Kur’ân’dan bahsettiğini ifade etmektir. Ancak bu, Kur’ân’ın bizzat kendisinin önceki kitaplarda bulunduğu anlamına gelmez. Zira Kur’ân, en hayırlı insan olan Hz. Muhammed’e gönderilmiştir. Dolayısıyla bu âyete dayanarak, Ebu Hanife’nin Farsça namaz kılınabileceği yönündeki görüşü reddedilir. Çünkü bu âyet, bu görüşü delil teşkil etmez.”

Sonuç olarak birçok müfessir gibi İbn Ahmezi de tefsirinin pek çok yerinde fikhî konulara yer vermektedir. Mâlikî mezhebine mensup olmasına rağmen mezhep taassubuna kapılmadan diğer mezheplerin görüşlerini de aktarmakta ve zaman zaman delilleri doğrultusunda bu görüşleri benimsemektedir.

2.1.7. Akaid Meselelerine Yer Vermesi

Müellifin tefsirinde nadiren de olsa akaid konularına değindiği görülmektedir. Akaid, İslâm dininin temel inanç prensiplerini ele alan bir ilim dalıdır⁶² ve tefsirle yakından ilişkilidir. Zira Kur’ân-ı Kerim, inanç esaslarını açıklayan ve bu konularda müminlere rehberlik eden temel bir kaynaktır. Müellifimiz, tefsirinde yer yer bu tür konulara temas ederek âyetleri izah etmeye çalışır.

Öfkelenme, intikam alma ya da sevme gibi insana ait özellikleri Allah’a nispet etmenin nasıl izah edilmesi gerektiğini Zuhurf sûresinin 55. âyeti tefsir ederken şöyle açıklar:⁶³

صفات مَوْلَانَا قَدِيمَةٌ كَذَا	تِهِ الْعَلِيَّةِ، وَالْأَسْمَاءُ كَذَا
هَذَا هُوَ الْحَقُّ، وَلَكِنْ مَا حَدِيثُ	حَتَّى أَحَبَّهُ الَّذِي جَاءَ فِي الْحَدِيثِ
فَإِنَّهُ فِي غَايَةِ الْإِشْكَالِ	حَدِيثُهُ مَا قَالَهُ الْعَزَالِي
حُبُّ الْعَلِيِّ لِمَنْ أَحَبَّ أَزَلِي	مَهْمَا تُضَفُّهُ لِإِرَادَةِ الْعَلِيِّ
لَأَنَّهَا الَّتِي اقْتَضَتْ فِي الْأَزَلِ	تَوْفِيقَ ذَا الْعَبْدِ لِخَيْرِ الْعَمَلِ
وَأِنْ يُضَفُّ لِفِعْلِهِ الَّذِي بِهِ	يُنْكَشِفُ الْحِجَابَ أَيْ عَنْ قَلْبِهِ
فَحَادَثٌ عِنْدَ حُدُوثِ السَّبَبِ	الْمُقْتَضِي لَهُ كَمَا قَالَ النَّبِيُّ
عَنْ رَبِّهِ: وَلَا يَزَالُ عَبْدِي	وَقَسَّ بِمَا أَبْدَيْتُ مَا لَمْ أَبْدِ
لَكَ (أَسْقُونَا) بَعْدَمَا (فَلَمَّا)	وَكُلُّ مَا كَمَثَلُ ذَا أَلَمًا

“Allah’ın isimleri ve sıfatları yüce zatı gibi ezelidir. Bu, hakikatin ta kendisidir. Ancak şu hadiste zikredilen “...Kulum bana nafile ibadetlerle yaklaşımaya devam eder, sonunda sevgime erer...”⁶⁴ ifadesi anlaşılması bir hayli zor bir ifadedir. İmam Gazzâlî, bu hususta açıklamalarda bulunmuştur. Eğer Allah’ın bir kulu sevmesi, O’nun ezelî iradesine nispet edilirse, bu sevgi de ezelî olur. Zira gerçekte kulu, o hayırlı ameli işlemeye muvaffak

61 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 140.

62 Yusuf b. Ali et-Tarif, *Tedvinu ilmi’l-Akide inde ehli’s-sünne ve’l-cemaat* (Riyad: Daru İbn Hüzayme, 2009), 15.

63 Muhammed, *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 233.

64 Hadisin tam metni için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu’fi el-Buhârî, *Câmiu’s-sahih*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrût: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2002), “Tevâzû 38”.

kılan Allah'ın ezeli iradesidir. Ancak Allah'ın bir kulu sevmesi, kulun kalbindeki perdenin kendisi ile kalktığı Allah'ın fiiline nispet edilirse o hâlde bu sevgi, onu gerektiren sebebin ortaya çıkmasıyla gerçekleşen bir durum olur. Nitekim hadis-i kudside geçen "...Kulum bana yaklaşmaya devam eder..." ifadesi de bu anlamı desteklemektedir. Benim açıkladığım ve açıklamadığım şeyleri de buna kıyas edebilirsin. Âyette (آسَفُونَا) ifadesinin, (فَلَمَّا) kelimesinden sonra gelmesi de böyledir. Bu tür ifadeler, benzeri durumlar için de geçerlidir."

İbn Ahmezi haberî sıfatlarının tevili meselesinde de görüş beyan etmiştir. Malum olduğu üzere "Allah'ın eli", "yürümesi", "istiva etmesi" gibi sadece âyet ve hadislerde bildirilen ve haberle sabit sıfatlara *es-Sıfâtü'l-Haberiyye* denir.⁶⁵ Bu sıfatların tevil edilip edilmeyeceği ile ilgili itikad mezhepleri arasında ihtilaf vardır. Selefiyye bu tür sıfatların tevil edilemeyeceği görüşünü savunurken Mu'tezile, Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye gibi mezhepler bu sıfatların tevil edilebileceğini söylemişlerdir.⁶⁶ İbn Ahmezi haberî sıfatlarının tevil edilebileceği görüşünde olup Bakara 115. âyetteki "وَجْهَ اللَّهِ" ifadesinden maksadın Allah'ın rızası, ilmi, kudreti ya da kible olduğunu şu şekilde açıklar:⁶⁷

أَوْتَمَّ هُوَ، أَي: عِلْمُهُ وَقُدْرَتُهُ فَتَمَّ	فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ (قِيلَ: قِبَلَتُهُ
مِنْ حَيْثُ صُورَةٌ، تَعَالَى وَعَلَا	وَالْوَجْهَ وَصِفَّ ثَابِتٌ لِلَّهِ، لَا
نَزُولٍ ذَا أَنْ طَعَنَ الْيَهُودُ فِي	أَوُوجْهَهُ: رِضَاهُ، وَالسَّبَبُ فِي
حَيْثُ تَوَجَّهَتْ مَطَايَا السَّفَرِ	صَلَاتِنَا النَّفْلَ لِكُلِّ شَطْرِ
قِبْلَةٍ بَيْتٍ مُقَدَّسٍ لِلْكَعْبَةِ	أَوْ سَبَبُ النُّزُولِ نَسْخُ الْقِبْلَةِ

"Denildi ki "فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ" ifadesi "Allah'ın (belirlediği) kiblesi", "O'nun ilmi" veya "kudreti" anlamına gelir. وَجْه (yüz), Allah için sabit bir sıfattır ancak (zahiri anlamda) bir suret olarak anlaşılmamalıdır. Çünkü Allah yücedir ve her türlü eksiklikten uzaktır. Ayrıca, "وَجْهَ اللَّهِ" ifadesinin "Allah'ın rızası" anlamına geldiği de belirtilmiştir. (Bu âyetin iniş sebebiyle ilgili iki görüş bulunmaktadır): Birincisi, Yahudilerin Müslümanların yolculuk sırasında bineklerin yöneldiği tarafa doğru kıldığı nafil namazları eleştirmesi. İkincisi ise kiblenin Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye çevrilmesidir."

Fecr sûresinin 22. âyetini de bu çerçevede izah eder.⁶⁸

فَبِخُضُورِ الْأَمْرِ هَذَا أَوَّلُ	إِنْ لَمْ تُفَوِّضْ فَائِقَ الْمُؤَوَّلِ
-------------------------------------	--

"Eğer bu âyetin tevili, Yüce Allah'a havale edilmezse, âyetin anlamı 'Allah'ın emrinin gelmesi' şeklinde anlaşılmalıdır."

Netice itibarıyla denilebilir ki müellif, tefsirinde akaid konularına da yer vererek İslâm dininin temel inanç esaslarını Kur'an âyetleri çerçevesinde açıklamaya özen göstermiştir. Özellikle insana ait özelliklerin Allah'a nispet edilmesi meselesi, "Allah'ın eli", "yüzü", "istiva etmesi" gibi müteşâbih ifadelerin tevili ve bunların mahiyeti gibi konuları izah etmeye çalışmıştır.

2.1.8. Filolojik Tahlillerde Bulunması

Müfessirlerin önemli niteliklerinden birisi de birisi de lügat ve sarf-nahiv gibi dil bilimlerine büyük önem vermiş olmalarıdır.⁶⁹ Kur'an-ı Kerim'in anlamını doğru bir şekilde ortaya çıkarmak için kelimelerin kökenlerini, anlamlarını ve dilbilgisi kurallarına uygun kullanımlarını detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Bu tür filolojik tahliller, âyetlerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında büyük bir rol oynamıştır.

Müfessirimizin tefsirindeki hususiyetlerden birisi de lügat ve nahve ehemmiyet vermiş olmasıdır. Özellikle İbn Mâlik'in *Elfiye*'si ve Süyûtî'nin *el-Elfiyetü'l-beyân*'ı gibi dilbilgisi kurallarını anlatan manzûmelerden

65 Serafettin Gölçük-Süleyman Toprak, *Kelam* (Konya: Tekin Yayınları, 1996), 222.

66 Fethi Ahmet Polat, *Mu'tezili Tefsirin Eleştirisi* (Konya: Adal Ofset, 2005), 190.

67 İbn Ahmezi, *Merâkı'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh*, 16.

68 Muhammed, *Merâkı'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 356.

69 Sinan Yıldız, *Vehbe ez-Zuhaylî'nin et-Tefsîru'l-Münîr Adlı Tefsirinde Belâgat İlmi Uygulamaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2019), 3.

faydalanmış ve sıkça bu eserlerin beyitlerini kullanmıştır.⁷⁰ Diğer taraftan müellif tefsir yaparken sadece dilbilgisi kurallarını vermekle yetinmemiş âyetlerin fesahat ve belâgatını da ortaya koymaya çalışmıştır. Aynı şekilde garîbü'l-Kur'ân üzerinde durmuş ve bu kelimelerin anlamlarını açıklamak için Arap dilinin zengin lügat birikiminden yararlanmıştır.

Bakara sûresinin 57. âyetinin tefsirinde “السَّلْوَى” kelimesinin iştikakı ve anlamı üzerinde genişçe durur.⁷¹

مَفْرَدُهُ كَالْجَمْعِ لَفْظًا، وَهُوَ	طَيْرٌ شَبِيهٌ بِالسُّمَانِيِّ: السَّلْوَى
هُوَ السَّمَانِي عَيْنُهُ لَيْسَ سَوَى	فِي ذَاكَ مِثْلُهُ السَّمَانِي أَوْ هُوَا
تَرَاهُ فِي الْقَامُوسِ عَيْنُ الرَّائِي	وَقِيلَ: تَوْحِيدُهُمَا بِالتَّاءِ
وَقِيلَ: بَلْ هُوَ شَرَابٌ كَالْعَسَلِ	وَالْمَنْ: صَمْعٌ أَوْ رِقَاقٌ أَوْ عَسَلٌ
تَخَالُهُ الثَّلَاجُ إِذَا تَحَدَّرَا	وَالْبَعْضُ بِ (الْتَرَجِّينِ) فَسَّرَا
إِلَى طُلُوعِ الشَّمْسِ فِيمَا نَقَلُوا	وَكَانَ مِنْ طُلُوعِ فَجْرِ يَنْزِلُ
يُصِيبُهُ صَاعٌ مِنَ التَّرَجِّينِ	فَكَلَّ وَاحِدٍ مِنَ الْمُتَّيِّهِينَ
يَسِيلُ فِي الْبَعْضِ مِنَ الْأَشْجَارِ	وَالصَّمْعُ بِالْفَتْحِ: غَرَاءٌ جَارٌ

“السَّلْوَى”, bıldırcın benzeri bir kuştur. Tekili de çoğulu gibi telaffuz edilir. Müfred ve cem'î hususunda selvâ, sümânâ ile benzerdir. Bazılarına göre selvâ, bizzat sümânâdır. *el-Kamusu'l-muhî't*'te açıkça görebileceğin gibi bu iki kelimenin tekil hali 's' ile olur. “الْمَنْ” ise, bir tür sakız, ince şeffaf tabaka veya baldır. Bir başka görüşe göre ise bal gibi bir içecektir. Bazıları onu “terencebin/bal özü” olarak açıklamıştır, öyle ki aktığında onu kar sanırsın. Nakledildiğine göre bu öz, fecrin doğuşundan güneşin doğuşuna kadar olan vakitte ağaçlardan süzülürdü. Böylece, çölde kaybolmuş olan her kişi,⁷² ondan (terencebinden) bir ölçek kadar alabiliyordu. “الصَّمْعُ” ise bazı ağaçlardan akan ve yapıştırıcı özelliği olan yapışkan bir maddedir.

Hucurât sûresinin birinci âyetin tefsirinde “لَا تُقَدِّمُوا” fiilin hem okuyuş farklılıklarından hem de ma'mûlundan bahseder:⁷³

دَلِيلُهُ قِرَاءَةُ بَفَتْحِ تَا	قَدَّمَ فِي مَعْنَى تَقَدَّمَ أَتَى
وَمَا بَتَاءُيْنِ ابْتَدَى قَدْ يُقْتَصَرُ	وَفَتْحِ دَالٍ بَعْدَهُ قَدْ يُسْتَطَرُ
حُذِفَ مَا عَمِلَ فِيهِ فَاعْلَمَهُ	وَقِيلَ: ذَا مَضَارِعَ لِقَدَّمَهُ
فَعَلًا أَمَامَ خَيْرٍ مَنْ قَدْ أَرْسَلَا	يُرِيدُ: لَا تُقَدِّمُوا قَوْلًا وَلَا

“قَدَّمَ” ve “تَقَدَّمَ” fiilleri aynı manadadır. Bunun delili “ت” ve “د” harflerinin fetha üzere gelmesidir. Dilbilgisi kuralına göre iki “ت” harfiyle başlayan bir fiil bir “ت” sı hazfedilip bir tanesi kalabilir. Bazıları da burada “قَدَّمَ” fiilinin muzari formunda kullanıldığını ve ma'mûlü/mef'ûl-i bihi'nin mahzûf olduğunu söylediler. Bu durumda âyetin manası şöyle olur: Gönderilen peygamberlerin en hayırlısı olanın -söz ve eylem olarak- önüne geçmeyiniz.

70 Bk. Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li Ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 101, 131, 143, 259, 296.

71 İbn Ahmezi, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*, 7.

72 “الْمُتَّيِّهِينَ” kelimesinin açıklaması için bk. Hayrettin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (İstanbul: DİB Yayınları, 2015), 2/248.

73 Muhammed, *Merâki'l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li Ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi*, 250.

İbn Ahmezi, Bakara sûresinin 178. âyeti tefsir ederken “فَمَنْ عُفِيَ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ” cümlesinin kısmî i'rabını şu şekilde açıklar:⁷⁴

نائب فاعل (فَمَنْ عُفِيَ لَهُ)	ليس بمفعول به، بل اجْعَلْهُ
كسير بعض السير في للحكم	لكي يُفيد أنَّ صاحب الدِّم
إِنْ يَغْفُ عَنْ بعض الدم العفو استتم	وَبَعْضُ مَنْ يَطْلُبُهُ إِنْ يَغْفُ تَم
فَ(مَنْ) لقاتل، ل(مَنْ) ضمير (له)	وَمِنْ (أَخِيهِ) ، و(أَخِيهِ) عاد له

“سِر بعض” ifadesinin naib-i fâili (‘عفي’ fiili lâzımı olduğu için) mef‘ûl-i bih değildir. Nitekim “سِر بعض” ifadesi de böyledir. “فَمَنْ عُفِيَ لَهُ” ifadesinin nâib-i fâilinin mef‘ûl-i bih olmaması cümlelerin şu şekilde anlaşılmasını sağlar) Maktûlün velisi, karşı tarafı kısmen affettiğinde, bu durum tam bir af olarak kabul edilir. Zira eğer suçlunun (kâtilin) bedeninin herhangi bir parçası affedilirse, bu affın tüm bedenine şamil olduğu kabul edilir. Burada ‘مَنْ’ kelimesiyle “kâtıl” kastedilmiştir. ‘لَهُ’ zamiri de ‘مَنْ’ e dönmektedir ve “مِنْ أَخِيهِ” ifadesi de aynı şekilde kâtile yönelik olarak kullanılmaktadır.”

Aynı şekilde Şûrâ sûresinin 7. âyeti açıklarken “لَا رَيْبَ فِيهِ” ifadesinin i'rabını şu şekilde yapar:⁷⁵

(لا ريب فيه) اعترضت ما بين حال	وصاحب الحال، على الذي يُقال
وصاحب الحال ذه (أَمَّ الْقُرَى)	وجملة الحال (فريق) قدرا
منهم لها رابطة، فالرَّيْبُ	لم تَكْ تَخْلُو منه حال قَطُّ

“لا ريب فيه” ifadesi, hâl ile sâhib-i hâl arasına girmiştir. Sâhib-i hâl burada (أَمَّ الْقُرَى) kelimesidir. Hâl cümlesi ise (فريق) olarak takdir edilmiştir. Burada hâl ile sâhib-i hâl bir bağla birbirine bağlanmıştır. Zira (Arapça dil kurallarına göre) hiçbir hâl cümlesi bağlayıcı bir öğeden yoksun olmaz.”

Benzer şekilde Sebe sûresinin 28. âyetini tefsir ederken “إِلَّا كَافَّةً” ifadesinin i'rabı üzerindeki tartışmalara değinerek şöyle der:⁷⁶

قول الإله جلَّ (إِلَّا كَافَّةً)	فيه اختلاف العلماء كافة
فقيل: حالٌ قُدِّمَتْ للاهتمام	وذاك مذهبٌ لهم فيه كلام
وقيل: بل حالٌ من الكاف وتي	تاءٌ آتَتْ كِمِثْلٍ تا علامة
أي جامعاً للناس في الإبلاغ	فلا خصوصية في الإبلاغ
وقيل: هذا مصدرٌ جاء على	فاعلةٍ، ثَمَّتْ حالاً جُعِلَا
على المبالغة، أو حُذِفَ ذا	وجهان شاعا عندهم فيما كذا
وقيل ذا صفةٌ مَصْدَرٌ حُذِفَ	يعني رسالةً لذا الخلق تَكُفَّتْ

“Allah’ın (إِلَّا كَافَّةً)” sözü hakkında âlimler arasında farklı görüşler vardır. Bazı dilcilere göre bu ifade bir “hâl” olup önemi vurgulamak için öne alınmıştır. Bu, âlimler arasında tartışılan bir görüştür. Başka bir görüşe göre “كَافَّةً” kelimesi hâl olup sonundaki ‘ة’ harfi, “علامة” kelimesindeki gibi müenneslik işareti olarak gelmiştir. Söz konusu ifadenin manası şudur: “Peygamber, tüm insanları kapsayacak şekilde tebliğle görevlendirilmiştir, bu mesaj belli bir gruba mahsus değildir.” Bir başka görüş ise “كَافَّةً” kelimesinin aslında “fâile/fâile” vezninde bir mastar olduğu, ancak burada hâl olarak kullanıldığı yönündedir. Bu, mübalağa amacıyla olabilir ya da kelimenin bir kısmı hazfedilmiş olabilir. İki görüş de dil âlimleri arasında yaygındır. Diğer bir görüşe göre “كَافَّةً” kelime, aslında hazfedilmiş bir mastarın sıfatıdır. Yani, “Allah’ın bu mesajı, tüm insanları kapsayacak bir risalettir.”

74 İbn Ahmezi, Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh, 21.

75 Muhammed, Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi, 225.

76 Muhammed, Merâkî'l-evvâh ilâ tedebburi Kitâbillâh li-Şeyh Ahmed b. Ahmezi, 180.

Mümteherine sûresinin 13. âyetinde “يَسَّ الْكَفَّارُ” ifadesinin zahir getirilmesinin belâgati üzerinde durur ve şöyle der:⁷⁷

كَيْسَهُمْ مِنْ بَعَثٍ مَنْ قَدْ فُجِّرَ أَيَّ يَسَّ الْكَفَّارُ مِنْ أَجْرِ يُرَى
مَقَامَ مُضْمَرٍ، وَذَاكَ ظَاهِر فَقَدْ أَقِيمَ فِي الْكَلَامِ ظَاهِر

“Kâfirler, bir mükâfat göreceklerinden ümitlerini kesmişlerdir. Tıpkı ölümlerin kabirlerinden diriltilmesine dair ümitlerini kestikleri gibi. Burada, zamir gelmesi gerekirken “الْكَفَّارُ” kelimesi açık (zâhir) bir isim olarak getirildi ve bu kullanım (dilbilgisi açısından) açık ve anlaşılır bir kuraldır.”

Kısaca denilebilir ki müfessirimizin filolojik tahlillere verdiği önem, onun tefsirinin hem dilsel hem de edebî açıdan zengin bir içeriğe sahip olmasını sağlamıştır. Ayrıca bu tahliller, Kur’ân’ın dilsel ve edebî üstünlüğünü ortaya koyarak İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren Arap dilinin gelişimine de katkıda bulunmuştur.

Sonuç

İslâm medeniyeti dilbilim, dini ve akli-irfani bilimlerde geniş bir ilmi miras bırakmıştır. Bu miras, dini ilimlerden müspet bilimlere kadar çeşitli alanlardaki eserlerle somutlaşmıştır. Bu eserlerin bir kısmı, didaktik manzûm tarzda yazılmıştır. Özellikle Abbasi döneminde yaygınlaşan didaktik manzum eserler, dini ve ilmi bilgilerin şiirsel bir üslupla ifade edilmesini sağlamıştır. Ahmed b. Ahmezi’nin *Merâkî’l-evvâh ilâ tedebbûri Kitâbillâh* adlı manzûm tefsiri, bu geleneğin önemli bir örneğini teşkil etmekte olup Afrika’da yazılan ilk manzûm tefsirdir. Şiir kalıplarının sınırlayıcı yapısına rağmen İbn Ahmezi, tefsirinde filolojik analizlere yer vererek dil bilgisi, i’râb ve müphem ifadelerin izahına önem göstermiştir. Rivâyet ve dirâyet yöntemlerini kullanarak Kur’ân’ı hem Kur’ân’la sünnetle hem de sahâbe ve tâbiîn sözleriyle tefsir etmeye çalışmış ayrıca sebep-i nüzûl ve nesh gibi konulara da temas etmiştir.

İlmî konuların manzûmelerle dile getirilmesinin temel nedeni, ilgili ilim dalındaki meselelerin veya temel kuralların ana hatlarıyla daha kolay zihinde tutulmasını sağlamak ve ezberleme imkânı sunmasıdır.⁷⁸ Ölçü ve kafiye sayesinde bilgiler düzenli bir yapıya kavuşarak hafızada daha kalıcı hale gelir. Bu yöntem, özellikle geçmişte eğitim ve öğretimde sıkça tercih edilmiş, öğrencilerin bilgileri daha kolay öğrenmesine ve hatırlamasına yardımcı olmuştur. Bu nedenle, yüzyıllar boyunca medrese gibi geleneksel eğitim kurumlarında, ilmî konuların şiirle ifade edildiği eserler öğrenciler tarafından sıklıkla ezberlenmiştir. Örneğin, Arap dilbilgisinin temel kurallarını özetleyen İbn Mâlik’in *Elfiye* adlı manzûmesi, kıraat ilmini konu alan İbnü’l-Cezeri’nin *Manzûmetü’l-Cezeriyye* adlı eseri ve tıp alanında yazılan İbn Sînâ’nın *el-Urcûze fi’t-tıbb* adlı manzûmesi bu geleneğin en bilinen örneklerindendir.

Çalışmamızda ele aldığımız İbn Ahmezi’nin manzûm tefsiri ve benzeri manzûm tefsirlerin, yukarıda belirtilen amaç ve maksat doğrultusunda kaleme alınıp alınmadığını değerlendirmek büyük önem taşımaktadır. Üstelik müellifimiz eserin mukaddimesinde, insanların Kur’ân’ın anlamından uzaklaştığını gözlemlediğini ve bu nedenle onların Kur’ân’ın manalarına daha kolay ulaşmalarını sağlamak amacıyla eserini telif ettiğini iddia etmektedir. İbn Ahmezi’nin iddiasında haklı olup olmadığı incelendiğinde hem müellifin eseri hem de buna benzer diğer manzûm tefsirlerin ilmî ve edebî açıdan güçlü ve zayıf yönlerinin bulunabileceği görülecektir. Bu eserlerin güçlü ve zayıf yönlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Tefsir mahiyetinde yazılan manzûm eserlerin zayıf taraflarını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

1. Şiirsel dilin doğası gereği, anlamın estetik bir şekilde ifade edilmesi ön planda tutulduğundan ve vezin, kafiye gibi formlara bağlı kalınması gerektiğinden, geniş ilmî izahlar ikinci plana atılabilmektedir. Özellikle tefsir gibi dinî ve ilmî içerikli eserlerde, metnin asıl amacı olan açıklayıcı ve öğretici niteliğinin zayıflamasına neden olabilir. Nitekim tefsir yazmanın temel amacı, Kur’ân’ı anlama, açıklama, hükümlerini ve hikmetlerini ortaya koymaktır. Kur’ân’ın birçok âyetinin doğru anlaşılması için hadislerden, sahâbe ve tâbiîn sözlerinden yararlanılması ve sebep-i nüzûllerin zikredilmesi kaçınılmazdır. Ancak edebî kaygılar ve şiir kalıplarının

77 Muhammed, *Merâkî’l-evvâh ilâ tedebbûri Kitâbillâh* li Şeyh Ahmed b. Ahmezi, 286.

78 Mehmet Nurullah Aktaş, “Tefsir Usûlünde Nazım Geleneği: Zemzemî ve “Manzumetun Fi’t-Tefsir” Adlı Manzûm Eseri”, *EKEV Akademi Dergisi* 0/65 (2016), 377.

getirdiği sınırlılıklar nedeniyle manzûm tefsirlerde hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleri ya da sebab-i nüzûllerle ilgili rivâyetler doğrudan aktarılamaz. Bu sebeple çoğu zaman bu nakiller ya ihmal edilmiş ya da yalnızca onlara atıflarda bulunulmuştur. Bu durum, manzûm tarzda yazılan tefsirlerin ilmî değerini azaltmaktadır.

2. Çoğu zaman müfessirin ilmî ve entelektüel birikimini sergilemek ve Arap diline hâkimiyetini ortaya koyma kaygısıyla kaleme alınan manzûm tefsirler, “sanat sanat içindir” maksadını taşıma riskini barındırır. Bu da söz konusu eserlerde sanatsal yönün ağır basmasına ve tefsir literatüründe asıl amaç olan açıklayıcılık ve öğreticiliğin geri planda kalmasına neden olabilir. Böylece, “sanat sanat içindir” anlayışının tefsir alanında yer bulmasına zemin hazırlayabilir. Ayrıca, manzûm tefsirlerin İslâm tarihi boyunca halkın (avamın) veya âlimlerin dikkatini çekmemesi ve medrese gibi eğitim müesseselerinde yaygın olarak okunup ezberlenmemesi, bu görüşü destekleyen bir diğer noktadır. Nitekim binlerce ciltlik tefsir literatürü incelendiğinde manzûm mahiyette yazılan tefsirlerin sayısının oldukça sınırlı olduğu görülecektir.

Tefsir mahiyetinde yazılan manzûm eserlerin güçlü tarafları ise şunlardır:

1. Manzûm olarak kaleme alınan tefsirler, müfessirin hem ilmî ve entelektüel birikimini yansıtmaya hem de Arap diline olan hâkimiyetini ortaya koymaya açısından büyük bir değer taşır. Söz konusu eserler, müellifin Arap edebiyatına olan derin vukufiyetini ve şiirsel ifade yeteneğini sergilemesi açısından dikkat çekicidir.
2. Manzûm tefsirler, Arap dilinin belâgat ve fesahat özelliklerini ortaya koyan eselerdir. Bu da Arap edebiyatına büyük bir katkı sunmuştur.
3. Manzûm tefsirler, garîbu'l-Kur'ân türü kelimelerin anlamlarının çok daha hızlı ezberlenmesi ve akılda tutulmasına katkı sağlamaları söz konusu olabilir. Bu yönüyle, bu eserlerden faydalanmak dikkate değer bir konudur. İbn Ahmezi'nin manzûm tefsirinin Moritanya'da ilgi görmesi bu özelliğe dayalı bir sonuç olabilir.

Sonuç olarak denilebilir ki tefsir tarihinde manzûm tarzda yazılmış eserler, müfessirin Arap diline olan hâkimiyetini ortaya koymasına ve garîbu'l-Kur'ân türü kelimelerin daha kolay ezberlenmesine ve hafızada kalmasına yardımcı olması bakımından büyük bir kıymet taşımaktadır. Ayrıca manzûm tefsirler, Arap dilinin inceliklerini, belâgat ve fesahat özelliklerini ortaya koymaları açısından da câlib-i dikkattir. Bu bağlamda günümüzde özellikle edebî açıdan bu eserlerin incelenmesi ve üzerine çalışmalar yapılmasının son derece önemli olduğu aşikârdır.

Kaynakça/Reference

- Ağırakça, Ahmet. “İslam Medeniyeti ve Bu Medeniyetin Öncüleri”. *Lale* 1/2 (2020), 125-129.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut – Adil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1997.
- Ahmezi, Ahmed b. Muhammed b.. *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*. thk. Ahmed Salim Habibullah eş-Şinkitî. b.y.: y.y, ts.
- Aktaş, Mehmet Nurullah. “Tefsir Usûlünde Nazım Geleneği: Zemzemî ve “Manzûmetun Fi’t-Tefsîr” Adlı Manzûm Eseri”. *EKEV Akademi Dergisi* 0/65 (2016), 357-380.
- Aktaş, Mehmet Nurullah. “Ahkâm Tefsirlerinde İstinbât Meselesi: Süyûtî’nin El-İklîl Fi İstinbâtî’t-Tenzil Adlı Tefsiri Örneği”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Aralık 2023), 57-74.
- Altın, Mehmet. “Mühmel Tefsirler Üzerine Bir Değerlendirme”. *Diyanet İlmi Dergi* 56/3 (Eylül 2020), 653-676.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî. *Câmiu’s-sahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Tavki’n-Necât, 1. Basım. 1422/2002.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya b. Sellam ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Gölcük, Serafettin - Toprak, Süleyman. *Kelam*. Konya: Tekin Yayınları, 1996.
- Gulâm, Ali Cevâd – Ruvşanfıkr, Kubra. “eş-Şi’ru’t-ta’lîmî hasâisuhû ve neş’etuhu fi’l-edebî’l-’Arabî”. *Mecelletü’l-’Ulûmî’l-İnsâniyye* 14/2 (2007), 47-62.
- Hanay, Necattin. “Kıraât-ı Aşere’nin İmam, Râvî ve Tariklerine Dair Manzûm Bir Eser İncelemesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Haziran 2012), 261-287.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. İstanbul: DİB Yayınları, 2015.
- Kurt, Mehmet. “Sebeb-ı Nüzûl Rivayetlerinin Ayetlerin Parçacı Anlaşılmasına Olan Etkileri”. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Haziran 2021), 127-148.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebi Bekr b. Ferh. *el-Câmi li ahkâmi’l-Kur’ân*. Abdullâh b. Abdu’l-Muhsin et-Türkî. 23 Cilt. Beyrût-Lübnân: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım. 1428/2006.
- Mevlay, Muhammed Seydi Muhammed. *et-Tefsir ve’l-müfessirûn bi beledi Şinkit*. Moritanya: Mektebetü’l-İmam Mâlik, 2008.
- Muhammed, Muhammed Ahmed Veled. *Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh li’ş-Şeyh Ahmed b. Ahmezi el-Hasanî dirâse ve tahkik ve beyân li’n-nısfî’s-sânî*. Fas: Karaviyyîn Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 2008.
- Nevevî, Ebû Zekerriyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. thk. Ammâr Bekûr. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2015.
- Özbek, Ömer. “Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 39/1 (2015), 163-181.
- Öral, Celal. *İbn Hişâm’ın Muğni’l-Lebîb Adlı Eseri Bağlamında Arap Dilinde Şiirle İstişhâd*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024.
- Polat, Fethi Ahmet. *Mu’tezili Tefsirin Eleştirisi*. Konya: Adal Ofset, 2005.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman. *el-İtkan fî ulûmî’l-Kur’ân*. 2 Cilt. Dimeşk: y.y., 2002.
- Şemşek, Vesile. “İslam Medeniyetinin Temelleri ve Tarihi Gelişim Süreci”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1/45 (2020), 280-290.
- Şinkitî, Abdullah Mahmud el-Hasanî . *Tuhfetü’l-enbâh bi şerhi menzûmeti Merâki’l-evvâh ilâ tedebburi Kitabillâh*. 4 Cilt. Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 2023.
- Şinkitî, Ahmed Salim Muhammed Mahmud. *Ebhâsu’l-karâat*. Medine: el-Cami’atu’l-İslâmiyye, Basılmamış Yüksek Lisans, 2022.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu’l-beyân an tevîli’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî vd. 25 Cilt. Kahire: Daru Hicr, 2001.
- Tarif, Yusuf b. Ali et-. *Tedvinu ilmi’l-Akide inde ehli’s-sünne ve’l-cemaat*. Riyad: Daru İbn Hüzayme, 2009.
- Topçuoğlu, Tevfik Rüştü. “Recez”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tüccar, Zülfikar. “Niftaveyh”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/82-83. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yediylıldız, Fatih. *Arapça Öğretiminde Nazım Geleneği ve İbn Mu’tî’nin Elfiyye’si*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2020.
- Yıldırım, Kadri. “Didaktik Şiirin Abbasiler Döneminde Ortaya Çıkışı ve Gelişimi Üzerine Bir İnceleme”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (Ocak 2009), 171-207.
- Yıldız, Sinan. *Vehbe ez-Zuhaylî’nin et-Tefsiru’l-Münîr Adlı Tefsirinde Belâgat İlmi Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2019.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsir ve’l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmî’l-Kur’ân*. thk. Yûsuf Abdurrahman el-Meraşeli vd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Marife, 1994.